

PETAR MOMIROVIĆ

DRVENE CRKVE ZAPADNE BOSNE

Bosna spada u naše najbogatije oblasti građevinama od drveta po kuantitetu, raznovrsnosti, oblicima i nameni. Relativno, u velikoj je nesrazmeri broj sakralnih građevina prema običnim profanim zgradama. Preostale drvene crkve mogu se nabrojati na prste. Kako je stajalo u prošlosti, ne zna se. Može se pretpostaviti da ih je bilo mnogo više. Po jednom popisu iz 1911 godine, samo u Banjalučko-bihaćkoj eparhiji bilo je 83 drvena hrama i kapele.¹ Po vremenu postanka 7 ih je iz XVIII veka, 16 iz XIX do 1878 godine, a posle okupacije do 1911 g. 60. Sada se taj broj sveo na tridesetak. Dotrajalost, novo vreme i poslednji rat, nemilosrdno su zbrisali mnoge objekte bez traga. I ovo što se do danas očuvalo, većinom je u teškom stanju i, ako se ne pristupi brzom i efikasnom spašavanju, zaštiti i opravci, crkve brvnare biće velika retkost u Bosni. To bi bilo tragično izumiranje jednog lepog i specifičnog građvinarstva i nenadoknadiv kulturni gubitak za vek. Pred istorijom i naukom bili bi smo odgovorni i mi zbog svoje nemarnosti i naše vreme.

U prvom broju Naših starina, u članku: »Dve drvene crkve u Bosanskoj Krajini«, obradio sam dva tipa ovih građevina, jedan stariji, jednostavniji i prost, delo narodnog graditeljstva — crkvu u Malom Blašku kod Banjaluke, iz polovine XVIII veka, i drugi, mlađi, razvijeniji — brvnaru u Jelićkoj — Prijedorski srez — iz prve polovine XIX stoljeća, rad zanatskog građvinarstva. Ostale crkve, uglavnom, mogle bi se podvesti pod ova dva tipa. Između njih, postoje prelazni oblici. Od 1850 g. pa do austrijske okupacije Bosne i Hercegovine, javljaju se pozne forme, a od okupacije novo drveno graditeljstvo, upravo njegova degeneracija i pad.

Ovoga puta prikazaću deset crkava brvnara po kronološkom redu njihovog postanka. Po njima se može pratiti evolucija arhitektonskog spomenika ove vrste. Neću zalaziti u detaljne arhitektonske analize, jer su one po konstrukciji, materijalu i obradi gotovo iste ili slične sa podrobnim opisom istaknutih tipova drvenih hramova u Ma-

lom Blašku i Jelićkoj.² Naglasiću samo izrazite razlike i neobična arhitektonska rešenja, tamo gde ih ima. Na početku izlaganja daću ukratko sve njihove karakteristike i narodnu nomenklaturu za pojedine delove građe i tehničku obradu materijala.

Pre svega, svrstaću ovih deset objekata po gornjoj klasifikaciji.

Drveni hramovi tipa Bogorodične crkve u Malom Blašku: hram u Šljivnu, Javorinama, Romanovcima i Kolima.

Brvnare tipa Jelićke: Palačkovci i Rakelići.

Prelazni oblik: brvnara u Krupi na Vrbasu.

Poznije forme: brvnare u Dragovićima, Busnovima i Marićkoj.

Prva grupa crkava ima pravougaonu osnovu, bez oltarske apside. Izuzetak čini hram u Šljivnu sa trostranom apsidom, ali je to plod docnije restauracije. Takvo mišljenje nije bez osnove. Taj hram je u isto vreme jedna od najstarijih datiranih crkava u ovom broju.

Ovi su hramovi malih dimenzija i lepih srazmera. Ne prelaze dužinu od 7—9 metara i širinu od 4 m. Pokrivaju svega po tridesetak kvadratnih metara. Osnovna brvna leže na gojoli zemlji, bez ikakvog kamenja pod uglovima ili bez suvog zida. Većina su skeletnog sklopa, sa zidovima od užljebljениh dasaka, a pojedine od pravih brvana četvorougaonog preseka. Brvna su na uglovima povezana na preklop. Ako je građevina skeletnog sastava, onda gornja greda služi u isto vreme kao venčanica ili preko nje dolazi prava venčanica i tako nastaje dvostruka. Između zidnih stupaca udarene su košnice ili pajante da bi se povećala stabilnost i jačina zida. Krovna konstrukcija sastoji se iz više pari naspramnih rogova, koji su spojeni u temenima. Plitkim oblim usekom rogovi se oslanjaju na ivicu venčanice, spuštajući se u polje 6ko obimnih zidova. Zidovi su uvek niski, nikad ne dostižu visinu čovečjeg rasta. Svi su krovovi jako izdignuti i vrlo strmi, da se padavine ne bi dugo zadržavale i škodile drvenom pokrivaču. Na čeonim stranama krov je redovito zaob-

¹ II šematzam Pravoslavne srpske mitropolije banjalučko-bihaćke, za godinu 1911. — Banja Luka — 1912.

² Naše starine I. — Sarajevo, 1953. g. str. 151—162.

ljen. Zaobljenja na uglovima izvedena su često dvostrukim rogovima, sa nekoliko naspramnih prirožaka. Ovakvom se rešenju prišlo, da bi se izbegao ugaoni prelom krova, koji je kod klisa nepodesan za pokrivanje, a u isto vreme dobija se polueliptička streha radi bolje zaštite čeonih zidova od atmosferskih taloga. Ovim građevine postiže jači estetski utisak. Pošto ove zgrade nemaju slemenjače, nju uvek zamjenjuje »korito« — veliko brvno izdubljeno s obe strane jedne ivice. Njime se spolja prosto poklapa greben krova. Na taj način se postiže stabilnost »korita«, a njegovi uglasti oblici, ravne površine i prave linije u suprotnosti su sa kosom stepenastom površinom krova, te se tim povećava dekorativnost. Krovni pokrivač je od sitnog hrastovog klisa, u dugim i uzanim jezicima sa kanalićima pri ivicama, naslagan u više slojeva. Klis je redovno pričvršćen dugim kovanim klincima, nepravilnog četvorouglog preseka sa spljoštenim neravnim glavama nejednakne okrugline, što daje krovu osobitu dekorativnost. Tavanice nikako nema; uvek je otvorena krovna konstrukcija.

Otvora na ovim crkvama ima vrlo malo; jedino ulaz sa zapadne strane, najčešće sa masivnim lukom i dovratnicima. Vrata su pravougaona, od masivne hrastovine, sa prečkama na poleđini, starinskom gvozdenom bravom i velikim ukrašenim ključem. Za propuštanje oskudne svetlosti, najčešće u oltaru, katkad i u srednjem delu hrama, služe vrlo uski horizontalni, zakošeni prorezi među brvnima. Crkvena prostorija je gotovo potpuno tamna.

Unutrašnjost građevine podeljena je na oltar, naos i pritvor, redovno s horom. U oltaru je sv. presto, uvek na jednom ukrašenom stupcu. Prestone ploče su takođe drvene i jednostavne, ređe kamene. Oltarske su pregrade pozne, iz početka XIX veka. Nije nam se očuvala nijedna originalna. Sastoje se od tanjih stupaca, sa daskama, često šašovcima, od mekog drveta. Obično su sa dva, ređe sa tri otvora: carskim i sporednim dverima. Na ikonostasu, razume se, okačene su ili uglavljene prestone i druge ikone. Carski dveri su nešto dekorativnije i živopisane. Sporedni ulazi su bez dveri.

Naos je od pritvora takođe odvojen sličnom pregradom sa niskom drvenom ogradi, stubićima i lukovima, ako crkva ima pritvor. Pritvor je kratak, nizak i tesan. Njegov suženi prostor nadoknađuje hor, na koji se ulazi stepenicama iz priplate. Hor je takođe sa niskom ogradi i određen je bio za žene, kao i pritvor. U sredini naosa visi drveno Bogorodičino kolo — poljelej. Sva očuvana kola su istog oblika, izrade i dekoracije, često sa zapisom o podizanju i osvećenju hrama.

Mesto patosa u crkvi obično je zemlja. Ako je patosana, to je iz novijeg vremena.

Stare su crkve bez zvona i zvonika. Udaralo se u drveno ili metalno klepalilo. Ukoliko zvonika

ima, podignuti su u novije vreme, posle austrijske okupacije 1878. g., te nemaju nikakvog konstruktivnog ni stilskog jedinstva sa starim građevinama.

Crkve druge grupe su od masivnog brvna, većih su dimenzija, dekorativnijih krovova, sa debljim slojevima klisa. Ugaoni spojevi brvna su na dvostruki pravi preklop. Ako je crkva veća, pa se nisu mogla naći dovoljno duga, jednostavna brvna, problem se rešavao postavljenjem jednog punog, posrednog stupca na sredini obimnog zida, u koji bi se brvna užljebljivala »na čep«, te se postizala željena dužina i ujednačenje građe i debljine zida. Na stranama gde su vrata poslužili su u tu svrhu dovratnici. Ovaj tip crkava uvek ima poligonalnu apsidu. Vezivanje brvana na uglovima apside i izvlačenje ugaone ivice izvedeno je na zanimljiv i složen način: dvostrukim kosim preklopom i kosim zarubljivanjem krajeva. Otvori su veći. Lukovi, dovratnici i vrata su ornamen-tirani. Natstrešnica je izvijena i šira.

Unutrašnjost crkve ima istu podelu kao i pret-hodni tip, ali može biti i bez priplate. Ako je crkva većih dimenzija, tavansku konstrukciju nose drveni stupci, doteranih oblika i ornamentiranih gornjih delova. Tavanica je delimično ravna, delom zasvedena poluobličastim svodom od šašovaca. Hor, tačnije pseudo-hor, je izdignut, ustvari je maskiran tavan. Pod je patosan. Unutrašnjost dekorativnija.

Prelaznom obliku između ova dva tipa dodata je trostrana apsida i još poneki novi detalj konstruktivnog i dekorativnog karaktera.

Noviji oblici drvenih crkava pretstavljaju raz-vijeniji tip građevina po dimenzijama, delovima hrama i građevinskim rešenjima. Savršenija je obrada materijala i složeniji tehnički postupak. Zidovi su visoki, krovovi izdignuti i široki, a unutrašnjost prostrana. Pojedine crkve dobijaju i spo-llašnji trem. Unutrašnje konstrukcije podupiru stupci. Apside su petostrane i mnogo veće. Otvori su normalni i propuštaju dovoljno svetlosti. Tavanice su zasvedene, a podovi drveni ili kameni. Više je dekoracije. Samo su ove građevine spolja nekako glomazne, a njihova unutrašnjost hladna i tuđa. Nemaju one spoljašnje lepote linija ni skladnosti oblika, draži materijala, niti pak imaju unutrašnju toplinu i prisnost, kao stare male crkve.

Narodni nazivi u ovim krajevima za konstruktivne elemente građevina i tehničku obradu građe, nešto su različiti od onih, koje sam naveo u opisu crkava u Malom Blašku i Jelićkoj. Najčešće su iz našeg jezika, jedri, živopisni i lepi. Osnovne grede zovu se balvani, ako su neotesane ili delom pritesane, ako su pak lepo, pravilno obrađene, nazivaju se brvna ili velika brvna, jer se svojom veličinom ističu od ostale građe. Ceo osnovni okvir naziva se podumjenta, što je, valjda, iskvareno od fundamenta. Onda dolaze direci ili stup-

ci. Za žljeb se kaže — kulek. Ako su zidovi od brvana, to se imenuje — usjeka, ako su pak od debelih cepanih dasaka, tad su — platine. Ugaone veze na prekllop — sjekovi. Za kose dijagonalne veze, koje služe za povećanje stabilnosti zidova, upotrebljava se naziv — pajvan — pajvani. Brvno na kome leže rogovi krovne konstrukcije zove se vjenčanica. Ako je građevina skeletnog sklopano-vančanica može biti dvostruka. Kraći rogovi, prislonjeni uz glavne robove, su prirošci. Kod građevina na četiri vode, puniji ugaoni rog se spašava sa drugim susednim rogom i u tom slučaju ime mu je majija, u množini — majije. Naspramni rogovi koso se spajaju u temenu, a ispod spojeva učvršćuju se poprečnim vezama — t. zv. panta-

ma — radi stabilnosti, pošto se u ovoj gradnji ne upotrebljava slemenjača. Po rogovima dolaze horizontalne letve — žioke, a po žiokama se ukiva klis ili, kako ga zovu, iver — iverje. Druga vrsta krupnijeg krovnog pokrivača, od kraćih dasaka, zove se šimla ili prosto daska. Po rubovima klisa, usečeni su plitki kanali radi boljeg slivanja vode, da se kišnica ne bi razlivala na sastavima iverja. Za taj se postupak veli — prožljebito. Naročito obrađeno brvno za pokrivanje slemenata zove se sljeme ili korito. Sljeme je na čeonim stranama — sa zaruba — unakrst izbušeno svrdlom, da ne bi pucalo, a izgleda i veoma dekorativno. Nazivi oko otvora su: dovratak, pragovi, ključanica i prozor — pendžer.

POJEDINAČNI SPOMENICI

Prelazim na posebni pregled spomenika. Pored istorijata i opisa, izložiću i ostali istorisko-

arheološki materijal: opis ikona, zapise i ostale starine od vrednosti.

CRKVA BRVNARA U ŠLJIVNU

Između ovih 10 brvnara najstarija datirana crkva je u Šljivnu, iz 1756. g. Selo Šljivno leži na valovitom platou, jugozapadno od Banjaluke, udaljeno nekih 25 km od grada. Ceo taj plato zove se Banjalučke Vrhovine ili prosti Vrhovine, po narodnom izgovoru Vr'ovine. Naselje je staro, gotovo je spojeno sa opštinskim sedištem Dobrnjom i oduvez je bilo kao neki crkveni centar za užu okolinu. Šljivno je od davnina davalо sveštenike, kaludere, pa čak i dvojicu vladika. Između ostalih, koje će po zapisima docnije navesti, u manastiru Gomionici, na jednom prologu ruskog izdania iz prve polovine XVIII veka, zapisano je na 27 strani:

СЕИ ЗНАТИ СЕ КАКО ПОНСВИ ПРОЛОГ РАВБ БОЖИ МАКСИМИЛІАН ИЗ ШЛИВНА ЗА ВЕЧНИ ПОМОЕНД АФОРІ 1831³, ДЕНЬ 9 МЕРСЕЛА МАРТА.

Zanimljiv je slučaj sa vladikama. Na starom sarajevskom pravoslavnom groblju u Koševu sagrađena je kapela vidovdanskim herojima 1939. g. od preostalih nadgrobnih spomenika sa prastare nekropole na Marindvoru. Između ostalih, uzidane su u južni i severni obimni zid sa unutrašnje strane, i dve, odnosno četiri nadgrobne ploče.⁴ Na vrhu ploča isklesane su vladičanske insignije: krst, žezal i mitra. Ispod ovih znakova ispisani su natpisi. Na ploči s južne strane:

³ Arapski je 13 napisano naopako kao 31. po ugledu na crkvenoslovenske brojeve.

⁴ O tome je nešto pisao Vl. Skarić u Novom istočniku za 1939. g. br. 12: Sarajevsko groblje na Carini, str. 381—384; spomen na 383 str.

ЗАБО ПОЧИВАЕТВ РАВБ БОЖИ ПОПОВИЋ ПОПОВИЋ, ЕПИСКОП СВЯТОКРАТОВСКИЙ НАЗИВАЕМНИЙ КУДУЗ, РОДОМ ОДЗ БАНЯЛУКЕ ИЗ ВРХОВИНЕ, СЕЛА ШЛИВНА. ПОСТАВЛЕНВ БЫСТВ ЗА АРХИЕРЕЯ У ЦАРИГРАДУ ПРИ МИТРОПОЛИТУ ПРОКОПИЮ 1856 ГОД. 26 ЈУЛЯ. ПРЕСТАВИ СЕ У САРАЈЕВУ ДНЯ 28 М(БЕС)ЦА СЕПТЕМБРА 1857 ЛЕТА.

Na ploči sa severne strane sličan natpis:

ЗАБО ПОЧИВАЕТВ РАВБ БОЖИ (АНТИН) ПОПОВИЋ, ЕПИСКОП СВЯТОКРАТОВСКИЙ, СИН РОЂЕНВ ЕПИСКОПА СОФРОНИЈЕ НАЗИВАЕМНИЙ КУДУЗ, РОЂЕНВ У ВРХОВИЦЫ (ВРХОВИНАМА). ПОСТАВЛЕНВ БЫСТВ АРХИЕРЕОМУ У САРАЈЕВУ ПРИ МИТРОПОЛИТУ ПРОКОПИЮ 20 ЈУНЯ 1854. ПРЕСТАВИ СЕ У СРЕБРНИЦИ 15 НОЕМВРА ЛЕТА 1855.

U ovim natpisima ima izvesne nesaglasnosti, upravo anahronizma. Sin je bio episkop pre oca, a otac je postao vladika posle smrti sina; međutim, na sinovljevoj ploči ističe se da je Antin »sin rođeni episkopa Sofronije«. To dolazi otuda, što su ploče postavljene istovremeno, posle smrti obojice. Po materijalu, insignacijama i slovima vidi se da ih je radio jedan majstor u isto doba. Pored toga, još sveže narodno predanje priča za njih da je otac sinu poljubio ruku, što nije bio običaj. Znači da je sin bio vladika, a otac ostao sveštenik.

Sećanje na te vladike, oca i sina, još je i danas živo u narodu Šljivna i okoline. U šljivanskom zaseoku Milošević živeli su Velimirovići, od kojih su i pomenute vladike. Imali su i svoju kuću. Sa-

Sl. 1. Pravoslavna crkva u Šljivnu

Sl. 2. Toranj uz pravoslavnu crkvu u Šljivnu

da je od Velimirovića živa samo jedna žena, koja je udata u Bakvaluku, poviše Banjaluke.

Na kupastom zaravnjenom bregu, omanje površine u Šljivnu, nalazi se stara brvnara i nova zidana crkva iz 1934 g., na mestu koje se po gruntonici zove Beden Točak, a oko njega Ravan. Pripoveda se da je crkva nekada bila na drugom mestu, u Durašinovcima, kraj puta, pa seljanima nije bilo po volji, te su je tajno, noću, preneli na sadanje mesto i razglasili da je sama prešla. Turci su poverovali u to čudo i ostavili je na miru.

Crkva je posvećena Blagovestima. Po nađenim podacima njen postanak izgleda drugačije. Od raspadnutog i polupanog drvenog Bogorodičnog kola — polijeleja, sačuvan je deo sa oštećenim zapisom. Zapis je izведен crvenom bojom na beloj osnovi, lepim sitnim slovima. Samo se delimično može pročitati, ali, što je najvažnije, očuvana su imena istoriskih lica i datumi. U isprekidanom čitanju glasi ovako:

Изволніємъ ѿ(тца)..... ст..... ви... є.... г.... иск...
... р... саващен..шаг(о) а давровоскаго кірне кіръ
(Г)аврила кіло(вича) ина тона црковь и пр...щу
Босномъ Мехмедъ паши рб(комъ) Кукавица во лѣто би-
тна ۳۷۵ а по плоти бога слова Ах(н)с нове й(?) де...
.... по мимошедше лѣто Ах(н)с м(бес)ца дес(б)имона
вї ден тогда приход(и) п.м.... и ст тросом(ога)
с(в)тую црковь и нареће храмъ ви тр..... ръ кіръ...
мен ۸..... ۸..... митро(п)олит више речен Гавриль
(Гаврил) к.... кіръ Даниль (Г)амилиј(чики) кіръ
Игумень бр(о)манахъ(?)
..... асуа..... стоваше ѕ грош..... на цр...
..... Ах(н)с (октовора) є.
Другим рукописом бож(б)ствено коло ѿк(пи) га
.... год.

Na desnom krilu carskih dveri, ispod Bogorodičine figure, ispisan je na plavoj podlozi belim slovima zapis:

Списано је све све двери настојаниемъ ч(е)стнаго с(в)а)шб-
ника кіръ Јованна Гвозданића в лѣто Ах(н)с..... все ма...
Далје је запис укинутен.

Pored toga, crkva ima grčki antimins, štampan 1733 g. Verovatno je dat crkvi prilikom osveštanja.

Po zapisima sa Bogorodičnog kola i carskih dveri, jasno je, da je crkva sagrađena, odnosno završena 1756 g., kad je Bosnom upravljaio Mehmed-paša, zvani Kukavica, a osveštao je 12 decembra iste godine dabrobosanski mitropolit Gavrilo Mihić — Mihajlović. Na dverima se pominje sveštenik Jovan Gvozdanić. Iz navedenih podataka se vidi, da je crkva bila potpuno snabdevena svim potrebama, ikonama i utvarima. Priprema za izgradnju otpočela je bar na godinu-dve ranije. Osveštanje tako dockan u zimsko doba pokazuje da je crkva, sigurno, gradena u letu i jesen 1756 g. Po predanju, a i po iskustvu, znamo da su se

stare crkve često podizale na starim crkvištima ili su se porušene obnavljale na istom mestu i bivale sličnog oblika. Može se pretpostaviti da je i ovde isti slučaj.

Po izvesnim pojavama na samoj građevini i po plitko i sitnije urezanoj godini na nadvratniku: **ΔΩΔΗ** može se zaključiti da je crkva obnovljana. Naime, crkve brvnare podizane u XVIII veku, prostijeg su, pravougaonog oblika, bez apside i mahom su skeletnog sklopa. Zidovi su od užljebljenih dasaka. Međutim, Šljivanska crkva je od brvana, i to: okvirna brvna su hrastova, a zidna od smrčevine. Trostrana apsida pokazuje građevinske osobine iz prve polovine XIX veka. Sećanje na graditelja Nežića, koga pominje u vezi s ovom crkvom, nije moglo biti tako daleko, iz XVIII veka. Prema tome zaključujem da je crkva prepravljena u prvoj polovici XIX stoljeća, možda baš one 1838 god. Verovatno su zidne daske popustile i krov oštećen, pa su zamenjene smrčevim brvnima i krov prepokriven ili okrpljen, jer i danas izvesan deo klisa je propao, dok se na drugim mestima prilično dobro drži. Apsida je do data kao produžetak i povećanje građevine, jer se ukazala potreba za većim prostorom. Po toj preradi crkva bi pripadala prelaznom tipu.

Građevina je pravougaone osnove sa trostranim apsidom, duga je preko 8 m, a široka 5 m. Nejednake su strane oltarske apside: severoistočna 2,70 m, istočna 2,15 m, jugoistočna 2,32 m. Visina obimnih zidova je 1,55 m, a spoljna visina sa slemenom 5,50 m. Osnovna su brvna hrastova, debela i stara, od prvobitne crkve. Takođe i ugaoni stupci na zapadnoj strani i venčanica, koji su spomeni na preklop, a sa osnovnim brvnima na čep. Duže naspramne venčanice, povezane su poprečnim gredama u naosu, kao kakvim stegama, radi učvršćenja skeletne konstrukcije. Početna brvna obimnih zidova su hrastova, a dalje smrčeva. Na apsidi brvna su povezana dugim kosim preklonom i danas su razglavljeni. Krovna konstrukcija i pokrivač su uobičajeni. Pri venčanici su dodati kratki prirošci, za pojačanje normalnih rogova i smanjenje razmaka. Crkvu je pokrivalo više slojeva klisa, ali sada su ostali samo po dva ili jedan i to proređen. Svi su rogovi poduprti koso postavljenim potpornicima, koji su ukopani u obimna brvna.

Jedini otvor na hramu su ulazna vrata sa zapada, pravougaonog oblika. Veličina šupljine je 1,38X0,90 m. Ulez zatvaraju dva krila od masivne hrastovine, sa prečkama na poleđini. Iznad vrata, streha je lučno usečena.

Hram se sastoji iz tri dela: oltara, naosa i pritvora. Oltar zahvata samo apsidin prostor od 2,36 m. uzdužne osovine. Na sredini je sv. presto na dekorativnom drvenom stupcu sa kamenom pločom. Oltarska pregrada sastavljena je iz temeljače, stupaca dovratnika, carskih i severnih dveri i arhitrava. U šupljinama su bile uglavljene ikone u dva reda: prestone i, gore, svetiteljske.

Naos je dug 3,72 m, a pritvor 1,28 m. Nad pritvorm je ostatak od hora, dug 1,68 m te je svojom dužinom zalažio u srednji deo hrama. Crkva je bez tavanice; patosana je grubim nepravilnim pločama. Na sredini naosa nekad je visilo drveno Bogorodično kolo — polijeđe, čiji se žalosni ostaci sada mogu naći u gomili stvari na horu.

Na nekoliko metara ispred crkve podignut je u novije vreme, još za austrijske okupacije, visoki drveni zvonik, kosih zidova sa četvoroslivnim piramidalnim krovom. Skelet je od nastavljenih i izukrštanih greda, a zidovi obloženi daskama u stepeničastom poretku.

Drvena crkva u Šljivnu je u lošem stanju. Vrlo je zapuštena. Osnovna brvna su utonula u zemlju. Zidne grede su nešto izmenile položaj, a vezana brvna na oltarskoj apsidi iskočila su iz svog preklopa. Klis je delimično istrunuo i otpao, naročito sa jugozapadnog zaobljenog ugla. Sljeme — »korito« — je skoro sasvim propalo. Cela zgrada prokišnjava, ali je krovna konstrukcija potpuno zdrava. Ikonostas je otpao, a hor gotovo sasvim razvaljen. Ostalo je samo nešto od njegovog poda. No njeno stanje nije beznadežno ni sasvim izgubljeno. Blagodareći savesnom građenju⁵ ili prepravci crkve, građevina se može popraviti i spasti i bez velikih izdataka. Trebalo bi otkriti osnovna brvna i eventualno zameniti ih novim. Spojeve na apsidi ponova povratiti u svoja ležišta. Krovni pokrivač izmeniti. U unutrašnjosti obnoviti hor i konzervirati ikonostas. Pomoći dobrovoljnog rada meštana i nabavke materijala iz neposredne blizine, to je ostvarljivo sa manje troška. U toliko je lakše to izvršiti, što brvnara odavno ne služi svojoj nameni, pošto do nje ima nova crkva.

Od starina najveću pažnju zaslužuju carske dveri iz 1756 g. Dveri su načinjene od lakog, lipovog drveta. Gornji je deo polukružno zaobljen. Podeljene su u četiri polja profiliranim i prosto obojenim letvicama, u više boja, po seoskom ukusu. Slikani delovi su jako oštećeni. Boje su ispucale, podloga potkorušena i pri svakom dodiru ljudska se i otpada. U gornjim poljima su Blagovesti: Bogorodica i arhandel Gavriilo. Boje i likovi se dobro raspoznaaju. Osnova je zlatna i plava. Bogoradičin maforij je ljubičast sa crvenom postavom, haljina zelena, prošarana krstastim, dijagonalnim ukrasima bele boje, u obliku kri-nova. Desno je nalonja sa rastvorenim sv. Pismom oštećenog teksta. Arhandel je gotovo potpuno uništen. Stihar mu je bio crvene boje, plašt zelen. U donjim poljima su dva nerazgovetna svetitelja, možda David i Solomon, ili Petar i Pavle, koji se često slikaju na carskim dverima u ovim krajevima. Svetitelj na Bogorodičnoj strani je u pla-

⁵ O savesnosti i brizi njenog graditelja, tačnije restauratora, pripoveda se ovo: Kad je crkva pokrivana, majstor Nježić bio je bolestan i ležao u zaseoku Nježićima, blizu crkve, preko potoka. Čuvši po udarcu da je klinac promašio životku, poslao je poruku, da se ekser izvadi i ponova lepo ukuca.

voj haljini i ljubičastom plaštu, a na Gavrilovom delu u zelenom hitonu i crvenom ogrtaču. Na dverima je napred navedeni zapis. Pretpostavljam da je ovo rad jednog kostajničkog majstora, koga često sretamo po crkvama u ovoj oblasti. Ikonostas je rustičnog karaktera i ukusa.

Ostaci ostalih ikona u gornjem redu ikonosta-sa u vrlo rđavom su stanju, da se ništa ne može razabrati. Dela su, izgleda, istog živopisca, koji je slikao carske dveri. Istog je stanja i izrade i raspeće na vrhu ikonostasa.

Na polurazvaljenom horu nalazi se čitava hrpa ikona u drvenim okvirima narodne izrade. Sve su ikone grčke gravure na papiru, često kolorisane, kojih vrlo mnogo ima u ovim krajevima. U toj gomili su ostaci drvenog Bogorodičnog kola iz 1756 g. Bilo je poligonalno, od uokvirenih daščica, obojeno i ukrašeno rascvetalim ružicama i lala-ma, kao sačuvano Bogorodično kolo u Malom Blašku.⁶ Sve je to zapušteno i izloženo kiši i vlazi. Pronađeni deo sa zapisom, sklonio sam u novu crkvu, da se spase od potpunog uništenja.

Poprečne grede u naosu, koje povezuju suprotne venčanice, načičane su prikovanim krstovima, sa čitavim bogatstvom raznovrsnih oblika u geometriskoj folklornoj ornamentici.

Već sam pomenuo grčki antimins iz 1733 g. Na lanenom platnu otisнута je uobičajena scena

»snjatija« — skidanje sa krsta, u prisustvu Bogorodice, sv. Jovana Bogoslova, Josifa iz Arimateje i Nikodima, sa jevanđelistima u uglovima i ornamentiranom otisku okvira, baroknog karaktera.

Crkva ima nešto bogoslužbenih knjiga iz XVIII i XIX veka, ruskog i bečkog izdanja, sa važnijim zapisima:

U ruskom službeniku iz vremena carice Jelisavete Petrovne, zapisano je na 141—2 listu:

Сви светаја вијежествена лествица попа Зарне Јаковља.

Na nekim starijim koricama zapisano:

Сиа светам и божје ствења книга је срећи Михајло (Михајло) Кочић ћо села Ратково.

Sveštenik Mihajlo Kočić, verovatno neko od daljih predaka Petra Kočića, po zapisima u knjigama manastira Gomionice, rukopoložen je za sveštenika 1808 g. Pominje se još 1830 i 1835 g. Ovaj je zapis između tih godina.

Сиа книга службеникъ Ђорђа Милетића и њуопни га ћо Василија Радонча за двадесетъ цва(н)цика рабу божјија Василіја, Милану, попу Петру, Речју се имена. месца јуна дате се речју имена

DRVENA CRKVA U JAVORANIMA

Na 25 km jugoistočno od Banjaluke, na bregovitom prostoru između kanjona Vrbasa i uzane doline Vrbanje, nalazi se selo Javorani. U zaseoku Gornja Rijeka, na uzvišici Javoransko Brdo, postoji relativno vrlo dobro očuvana drvena crkva. Pripada tipu drvene građevine u Malom Blašku. Po predanju crkva je bila ranije na brdu Cvišića, na lokalitetu Grabežu, pa je preko noći prešla sama na sadanje mesto. Priča se, da je od sultana dobijena dozvola, da se bogomolja načini koliko može pokriti volovska koža. To je izigrano na poznati način, isecanjem kože na opitu. Pored stara-oga hrama u Javoranima, sazidan je nov 1939 g. Kod nove crkve ima izvor Varica na kome se svešta bogojavljenska vodica. Na Grabežu takođe se izvor zove Varica, što dokazuje da ova dva lokaliteta zaista imaju neke veze.

Mnogobrojni zapisi na starim drvenim ikonama iz 1757 i 1758 g. govore nam tačno kad je crkva podignuta. Ikone su izričito namenjene javoranskoj crkvi napr., na poledini jedne upropštene ikone u crkvi, zapisano je:

Сији свјетији образъ воскресеню Лазарево и купі ћо, Христију рабу божјији Радману Прерадовичу и приложи ю во храмъ свѣтагош Николе ва црквъ Га-ворскую Јаковљу.

⁶ Naše starine I, str. 155.

Slično je i na ostalim ikonama, rađenim od istog majstora, sa zapisima na poledini od iste ruke.

Za vreme prošloga rata, kad je neka ustanička vojska bivakovala kod crkve, neki je vojnik rekao seljanima da je našao dasku, na kojoj je bilo zapisano da je crkva podignuta pre 390 godina. Na nesreću tu je dasku neko izgoreo, ne znajući za njenu vrednost. To će svakako biti deo od Bogorodičnog kola sa zapisom, po svoj prilici iz 1757 godine.

Crkva je građena verovatno u vreme kad i šljivanska.

Po urezanom, nedovoljno čitkom i nejasnom zapisu na lučnom nadvratniku ulaza:

Сија јаковља писа попа Василија м. аисторија Божјо икона, а ковану Грочовића.
попа Димитрија Ћоскића
Спасој.... икој Соломоново коло и икој по себи и коло писа Спасој мајстор.

U crkvi, na ikonostasu s južne strane, ispisano je crvenom bojom prostim kurzivnim pismom, od koga sam pročitao samo:

* месец да септембра икона (?) - (Влађа у Господу)
у српску темплю икона хришћанствену до.... Никола

Po ovim nečitljivim zapisima, za nas je važan pomen neimara, kovača, majstora i datum. Po svoj prilici 1824 g. popravljana je crkva. Na to ukazuje 1 zapis na ikonostasu.

Sama pak crkva po svome tipu, građi i izgledu odaje starinu. Ima pravougaonu osnovu i spoljni oblik starinske kuće; jedino krov i znaci odaju njenom sakralno obeležje i namenu. Duga je 9,46 m, široka 4,92 m, a visoka 5,50 m. Načinjena je od čvrste i zdrave hrastovine, te je odolela vremenu do danas. Skeletnog je sklopa. Osnovna su brvna jednostavna i veoma puna. Leže na goloj zemlji. Na uglovima su povezana na preklop. S južne i severne strane postavljeno je po pet stupaca u obimna brvna na čep. Gore su povezani venčanicom na isti način. Užljebljene debele daske ispunjuju zidove u visini 1,95 m. Zidovi su pojačani dijagonalno užljebljenim kosnicama. Jako izdignuti krov izведен je na uobičajeni način, sa veoma opuštenom strehom. Klinci su obični, ali na strehi poviše ulaza, na zaobljenim uglovima i stupcima, su krupniji, finije zaobljene glave i sa krastastim ukrasima. Priopeda se da je klinice kovoao musliman Goleša iz susednog sela Mehovaca. Od njega su sada Golešići u istom selu. Vele da je radio besplatno, kao prilog crkvi.

Unutrašnjost je podeljena na tri dela: oltar dug 2,20 m, srednji deo 4,15 i nizak pritvor 1,85 m; širina 4,40 m. Pod je popločen kamenom. Tavanice nema. Nad pritvorom je prostraniji hor. Oltarska pregrada je grednog sastava sa troje dveri. Grede su išarane geometriskim ukrasima plave i crvene boje. Zatvoreni delovi ikonostasa ispunjeni su šašovcima novijeg datuma. U oltaru prestoni stupac je drven, dekorativan, išaran takođe geometriskim šarama ciglaste boje.

Sa zapada su ulazna vrata na luk. Spolja je luk ukrašen zaokruženim Solomonovim slovima u uglovima. Četvorougaoni manji prozori prosećeni su u novije doba. Na njima su krstasti demiri.

Sav crkveni inventar čuva se u novoj crkvi.

S obzirom na svoju starost, crkva je veoma dobro očuvana, građa je potpuno zdrava, izuzev severnog osnovnog brvna, koje je utonulo u zemlju i natrulo. To nije bez posledica po zgradu. Na tom kraju građevina se nakrivila i povela, a izvesna zidna brvna razmakla. Klis je u dosta dobrom stanju, bez mahovine, pošto je crkva izložena suncu. Ipak bi neophodno bilo da se krov pretrese i okrpi. Hor je prilično oštećen i bez ograda. Obavezno bi trebalo izmeniti severnu temeljaču. Građevina zaslzuje svaku pažnju i zaštitu, a njena konzervacija ne bi mnogo stajala.

Retka je stvar da je u kojoj od ovih crkava toliko sačuvano prvo bitnih predmeta i starina, kao u javoranskoj. Sačuvan je veliki broj ikona. Na sreću, na svim predmetima imamo zapise i beleške po knjigama, pune zanimljivih podataka, kako za istorijat same crkve, tako i za naselja, stanovništvo, društvene odnose i kulturne veze ovoga kraja. Takode ovde nam se ukazuje jedan slikar-

ski centar, gotovo jedna ikonopisačka škola, čija dela možemo pratiti po svim starijim i mlađim crkvama u Bosanskoj Krajini. Stoga će ukratko navesti tematske i kolorističke podatke o ikonama idući hronološkim redom. Najstarije ikone su sve na lipovim daskama sa koso užljebljenim prečkama na poleđini samo do tri četvrtine daske

1. Ikona sv. Bogorodice Platitere. Veličina 51,5X35X2,5 cm. Osnova tamno plava. Dopojasna figura Bogorodice, raširenenih ruku, u plavoj haljini i ljubičastom maforiju. Na sredini grudi je mali Hristos u keramionu, blagosilja, a u levoj ruci drži svitak. Signatura **МР ОХ** Na poleđini je zapis:

Сиј светити избразъ пресв(е)тије Богородице и купи
с Христу рабъ божи Михаило Кукуджовичъ и при-
ложи ю во храмъ светаго Николе ЈУНЪ.

2. Ikona sv. Stefana, **С्तый Стефанъ**, vel. 51X35X2,5 cm, u crvenom stiharu sa zlatnom bordurom i orarom. Kationica mu je u desnoj, a trikirijski u levoj ruci. Zapis na poleđini:

ЈУНЪ сиј икона Илије Бранковић ћ села Липовца.

3. Ikona sv. Nikole sa prikovanim ramom; pri krajevima i na ramu platno. Svetitelj je u crvenom sakosu i beličastom omoforu. Signatura: **С्तый Ни(ко)лай**. Na poleđini zapis:

Сиј светла икона и избразъ Христова Николај и шку-
пи с Христу рабъ божи Саво Ковачевичъ и приложи
ю во храмъ светаго Николе ЈУНЪ.

4. Ikona: **С्तый — Јана** sa profiliranim uskim ramom od hrastovine, prikovan na samoj ikoni. Vel. 51X35,5X2 m. Osnova tamno plava, od polovine ciglasto crvena. Prorok bos, u plavoj donjoj haljini i ciglastom plastu. Lice ciglaste boje, kosa i duga brada sivobele. Nimb zlatan. U desnoj ruci preko ramena drži nož sa crvenim koricama, u levoj svitak sa tekstrom:

И глагола Илија к пророком студним глагола јесту-
пите иако.

Na poleđini ikone zapis:

Сија икона Фоме Вранешевића ћ села Лубачева,
купи ю лбт(а) ЈУНЪ Цен(о) Ц(е)к(и)на.

5. Ikona uznosa sv. Ilije na nebo. Materijal, boje i slikar isti. Vel. 57X40X2,5 cm. Gore sv. Ilija u kolesnicama, baca plašt. Dole Jordan i prorok Jelisej. U jednom uglu sv. Ilija kod potoka Horata. Gavrani mu donose hranu. Signature:

Сти проркъ Јил; Сти проркъ Бисен; С.проркъ Јил.

Zapis na poleđini:

АУГУСТУСА АУГУСТА јт. Сиа икона Николе Берисављевића
ш села Лубачева примио ју јеромонах Никодим гомонича-
ни.

6. Ikona: **апсан Петар** — **апсан Павел**, 56X40X2,5 cm. Petar, u zatvorenoplavom hitonu i zlatnom plastu, drži ključeve; ap. Pavle u zelenom hitonu i crvenom plastu, drži u desnoj ruci knjigu, u levoj mač. Zapis na poleđini:

АУГУСТУСА АУГУСТА јт. Николе Милосављевића ш
села Гаворана, писац Никодим јеромонах.

7. Ikona: **Стыни ћ(а)цик Николан**, veličine 53X36X2,5 cm. Odeven je u crveni sakos, beličasti omofor, sa kratkom okruglom bradom, u levoj ruci zatvoreno jevanđelje, desnom blagosilja. Na poleđini piše:

АУГУСТУСА АУГУСТА јт. Сиа икона Јована Мамића
ш села Гаворана.....

8. Ikona: **Стыни Стефаник**, sve isto, kao br. 3.
Zapis na poleđini:

АУГУСТУСА АУГУСТА јт. Сиа икона Ђорђа Ваши-
ћа ш села Лубачева пред свою душу.

9. Ikona: **Стыни Стефаник**, vel. 52,5X31,5X
X2,5 cm. Ista kao br. 3 i 8. Na poleđini:

Сиа икона — dalje nije nastavljeno. Od istog slikara i zapis iste ruke, te i ona pripada ovom dobu.

10. Ikona: **Стыни ћ(а)цик Николан**, veličine 52X35X2,5 cm. Pozadina zelena, dole svetli oker; svetitelj je u zelenom stiharu, crvenom sakosu i svetlosmeđem omoforu, desnom rukom blagosilja, u levoj drži knjigu sa tekstom:

Такој нам подобаше архијереј. На пољини: ии ка
Сиа икона Михала Вукановића ш села
Лубачева, купи ю за аспон. Принесе ю јеромонах Никодим, гомоничаник из Костаничице ауѓп јесења
априла 1876. денъ.

11. Manja ikona sv. Nikole, papirna, kolorisana gravura, prilepljena na jelovoj dasci. Vel. 35X26X1,5 cm. Signatura: **Стыни Николе ч.**
Na poleđini zapis:

Сиа икона светејаго Николу Христу раба божјег
Марка Иванчићица симу живешему Милићу за зара-
вно приложи ю у цркву гаворску ва лето ауѓп
1876. к.

12. Ikona sv. Jovana Krstitelja, vel. 60X39X2 cm. Osnova plava, dole rombičaste ploče. Svetitelj sa krilima, krstom, u karmin plastu: u ruci razvijen svitak — tekst oštećen. Na poleđini je zapisano:

Сиа икона раба божјег Мадама Видаковића
Киезица из села Гаворана, којко име Јоване Крсти-
ћевића: и приложи ју у цркву гаворску прѣд њу свою душу и свог родитеља да се зна. Лето гојсподине ауѓп.

13. Manja ikona sv. Đorđa, papirna, prilepljena na dasci. Osnova zelena, konj zelenac, sedlo crveno, amovi crni, oklop zelenožučast, hlamida i donja odeća mrke, aždaja u crvenosivim zglavkovima. Signatura:

Стини Ђорђије в.м.ч. Запис: ауѓп ђ. Сиа светејага и божје-
ствената икона Вучковић и братије ш села Гаворана,
цена гроша је и по. При митрополиту Дабровоје(но)ко-
му Панси, срби Паво Томићи.

14. Carske dveri. Rad su onog slikara ikona iz 1757 i 1758 g. Boje i tehnika ista. Visine su 1,30 m, širine 0,74 m, debljine 2,5 cm. Od lipovog su drveta. Uokvirene su profiliranim okvirom i unakrst podeljene u četiri polja. Gornja su polja vel. 52,5X27,5 cm, a donja 56,5X27 cm. Na desnom krilu Bogorodica u ljubičastom maforiju, u kraćoj haljini do kolena, oker boje i dugoj zelenoj haljini ispod nje. Iza Bogorodice je srebrnasti presto sa zlatnim dušekom. Levo nalonja sa otvorenom knjigom i tekstrom:

Величим га јаша моја гојсподина и возрадоваса ауѓп
мој ш борб.

Nimb je zlatan. Signatura: **МР—ӨҮ**. Pozadina plava sa strane crvena zavesa.

U donjem polju: **Писац Павел**, na ružičastoj osnovi i dole plavoj, uokvirena sa dva ljubičasta ornamentirana stuba sa kapitelima, Odeven je u zelen hiton i crveni plašt, sa knjigom u ruci. Kosa i brada smeđa, nimb zlatan.

Na levom krilu arhandel Gavrilo, na ružičastoj i plavoj osnovi, u zelenom stiharu i ljubičastom himationu. Krila i nimb zlatni. U ruci drži srebrni krin. Lice mrko i rustično, smeđa kosa u vlasulji. Po nimbu signatura: **Пржан. Гаврил**

U donjem polju: **Писац Петар**. Pozadina ružičasta, dole plava. Odeća plava, plašt oker. Svitak u levoj ruci. Sa strane po jedan ružičast ukrašen stub, sa kapitelima.

Na poleđini desnog krila carskih dveri, zapisan je crnim mastilom vrlo zanimljiv zapis:

Биста колна јима, топла. На светејаго Саву цвијета(ш)е шли-
ве чанарник(е) 184. ауѓп.

Dveri su rustičan rad u grubim bojama, tehnički i slikarski dosta slab.

15. Na horu drvene crkve ima nekoliko drvenih okvira ikona u narodnom rezu, sa prilepljenim gravurama. Na poleđini jedne piše: 182 (znači 1802)

Си икона приложи у цркву ради божији Марку Обрадовићу
ш села Варана јул.

16. Na grčkoj gravuri Dejsisa, na poleđini zapis:

Си икона Симе Радонича ш села (котор) Вароша јул
1853. Симе Радонича ш села Вароча 1853 јул, дарова ту
споменок (?) ему Сарајво.

17. Na poleđini kolorisane grčke gravure sv. Jovana Preteče i sv. Nikole, zapis:

Си икона Јована обради, Томе Вишеврдне, ш села
Лубачева 1852 лето.

18. Na poleđini drvenog okvira narodnog reza, stoji:

Обнови ради божији Никола Шикман ш села Јаворана 1852-ма лето.

Iz tog ili bliskog vremena biće i zapis na medenim kujundžiskim paftama. Urezan je na prečkama s unutrašnje strane:

Си павте приложи Јован Љикман во црков Аверане.

Crkva ima i jedan stariji štampani antimins sa slovenskim signaturama jevanđelista i svetoga grada Jerusalima, a natpis kod krsta je grčki:
Των αγγελον ο διπος κατεπλαχη ορουσε αμοει εν θρονο
ο επιταφιε θριυος.

Iz nešto malo starijih knjiga pokupio sam sledeće zapise: U službeniku ruskog izdanja iz doba carice Jelisavete Petrovne (1741–1762) na prvom praznom listu zapisano je:

Сија книга летургия јефсји Василије ш села Јаворана. Господи
на попа Василија јоиз ки кик 20 гроша 1801 јул 1830.

Na donjem okrajku drugog lista α, zapis:

Сија книга лета Г. јул Господи на попа Василија Младено-
вича ш села

Na početku Vasilijeve liturgije između 101 i 102 lista, zapis:

Сија книга попа Василија Младено с(вјатаго) Николај цркве,
писа попу Ђорђију Поповићу ш Гламоча 1844.

Iza 255 lista, na praznoj stranici piše:

Писа попу Димитрија ш села Вароча. Би година када
Турсци обеснише калуђера Нешвита из манастира
Гомишице у Баној Л(вци)..... мејсјца шкотоврија 8
дена. Иза тога се проли киша и м(аљ) не би потопи.

Sl. 3. Nadgrobni krst kod pravoslavne crkve u Javoranima

Ovo se dogodilo 1816 g.⁷

U posnom triodu, štampanom u Rusiji 1851 god., na 603 listi prednje strane, zapisano je: Овай «Triodion» приложи у цркву светог оца Николаја, по потреби и оскудici у овој цркви и то преко прећењејшега господи(на) архимандрила Пажија, Тодор Милешић, учителј обštine banjalučke sa srdačno iskrenim poklonom.

U Banjoj Luci, na Usjekovanje sv. Jovana 1868 g.

Todor Milešić, učitelj

Na sv. Pismu Novog zaveta, nekog ruskog izdanja iz XIX veka, na prvom praznom listu piše: 1860 године. Јонинја денја 14, знатно већи како се обнови вожественое Евангелие наше дворанске цркве, храма светога људца Николаја, дадосмо мајстору Пере Змајевићу 8 Каној Л(вци) гроша 60 д попу Павлу Ђекићу епископу Миле Весићу

Na drugoj strani zapis majstora: Рад који мајстор Петар Змајевић.

Sačuvana su dva mlađa nadgrobna spomenika sveštenika, paroha javoranskih. Spomenici su u obliku krstova, od krečnjaka, glatko otesani i lepo obrađeni, sa zasećenim ivicama. Prvi je dug 1 m,

⁷ Zapis i natpsi br. 3964.

poprečni krakovi 0,45 m, a debljina 0,10 m. Na sva tri gornja kraka ima po jabuka. S prednje strane usečeni su okviri i dekorativan krst, sa udubljenim polumesecom na levom kraku, lepot oblika. Na poledini urezano je sitnim kurzivom:

..... а умогије (исопије) јфи Вачану и још неке нечијке реци и најзад: 1856 године.

Drugi je spomenik fragmentiran, u tri kraka, sa krstom i оштим записом:

Овће ..ЧИВА Ј МИРС В ... (ПАВО МЛАДЕН(НОВИ)) СВЕШТНИК... И 1853, ПРЕСТАВИ
....(19/05/1.

DRVENA CRKVA U ROMANOVCIMA

Na 4 i po kilometra južno od sredokraće puta Banjaluka—Gradiška, u brežuljkastom pejzažu, izdeljeno je po zaseocima naselje Romanovci. Na temenu jednog brega davno je sagrađena drvena crkva, tipa Malog Blaška, sa svim odlikama velike starine. O njenom podizanju nemamo neposrednih pisanih podataka, kao kod šljivanske i javoranske. To unekoliko popunjuje sama građevina i narodno predanje. Pripoveda se fantastična priča o mestu na kome je crkva podignuta. Tu je bilo neko jezerce i kad je narod tražio da gradi crkvu, turske su vlasti dale ovo jezerce. Ljudi su se bacili na posao. Muškarci su donosili kamenje, a žene zemlju u pregačama. Jezero je zatrpano, izgubilo se i premestilo u susedno selo Miljeviće. O starosti hrama, meštani i okolno stanovništvo priča da je crkva podignuta pre 300 do 500 godina. Tri je krova promenila. Ne pamte ni najstariji ljudi kad je poslednji put pokrivana. Ni neka baba Janja Kovačević, za koju vele da je živila 115 godina i umrla oko 1934 g., nije zapamtila kad je poslednji krov postavljen, a sadanji je veoma oveštao i u veoma rđavom stanju. Sem toga, crkva ima antimins izdan za vreme mitropolita Pavla Nenadovića (1749—1766). Ako svedemo narodno pričanje na prirodnu meru, crkva je stara najmanje 200—250 godina. Osnova, građa i oblik građevine ukazuju na to. Pravougaona osnova, bez oltarske apside, oblik obične kuće i zidni omotač od debelih hrastovih dasaka, elementi su starog načina gradnje iz XVIII veka. Sitno urezana cifra, kanda 1812 na vratima i zapis na dverima iz 1815 g., najstariji su datumi o njoj. Ali to će biti podaci verovatno o njenoj poslednjoj popravci. Duga je 7,40 m, široka 4,16 m, visina obimnih zidova 1,95m, visina do slemena 5,75 m. Osnovna uzdužna brvna ispadaju sa zapadne strane preko 1 m zbog duge i izvučene streje, koja obrazuje neku vrstu otvorenog trema pred ulazom. Kostur zgrade i zidovi su načinjeni na isti način kao kod javoranske crkve. Pojačanje obimne konstrukcije izvršeno je košnicama, ali samo sa unutrašnje strane. Krov je strm, sa širokom strehom i na čeonim stranama jako izvučen, sa istočne strane za 1 m, a sa zapadne za 1,60 m. Zaobljenja su postignuta vrlo čestim rogovima i prirošcima, više no kod drugih sličnih građevina. Klis je sitan ali zarubljen. Sleme, klinci i sve ostalo je kao na opisanim hramovima ove vrste. Unutrašnji prostor pode-

ljen je na oltar i srednji deo. Pritvora nema, ali je nad tim delom podignut hor sa stepenicama, u dužini od 2,13 m. Oltar je odvojen sada visokom drvenom pregradom, sa starim debelim dovratnicima carskih i severnih dveri. Otvori dveri su na dekorativni luk. Pregradne daske užljebljene su između stupova ikonostasa. Sv. presto i žrtvenik su na dekorativnim stupcima, ali su mlađi od crkve. Pod je zemljan, tavanice nema. Ima dva spoljna otvora. Glavni ulaz sa zapada, pravougaonog oblika, sa arhitravnim pragovima, veličine 1.46X1 m. Zatvaraju ga dvokrilna hrastova vrata od 0,55 m debljine. Drugi je otvor od 66X50 cm na oltaru do jugoistočnog ugla. Za propuštanje svetlosti na pojedinim mestima, služe uski prorezni na brvnima.

U crkvi je bilo Bogorodičino drveno kolo, istog oblika i izrade kao blaško i šljivansko, sa sličnom slikanom ornamentikom, ali je sada na horu u polutrulom stanju. Zapis se nije našao na njemu.

Hram je posvećen sv. Nikoli zimskom.

Sa zapada pred ulazom podignut je u novije doba nezgrapani otvoreni zvonik na stubovima.

Stanje građevine nije utešno. Osnovno brvno s južne strane presavilo se na sredini, te je zidna grada jednim delom otkočila. Klis je istrunuo i sa mnogih mesta otpao i poslednji sloj. Crkva prokišnjava na sve strane. Naročito je ogoljen severozapadni ugao nad horom. Patos hora je polutruo, tako, da se nesme slobodno stati. Slemenjača je skoro prepolovljena. Neophodno je poduzeti zaštitne i spasavalачke mere radi očuvanja ovog starog i vrednog spomenika. Crkva je lepih srazmera, živopisnog izgleda i vrlo prijatne unutrašnjosti.

Od starina jedino se sačuvale carske dveri, od teškog borovog drveta. Gornji je deo na zaobljen luk. Veličina pojedinih krila je 141X42X4 cm. Površina je uokvirena prostim crvenim šarama, podeljena u tri polja, koja su predvojena žutim i crvenim prostim trakama. Sva su polja islikana dopojasnim likovnim pretstavama. Tehnički su veoma slabo obradene, boje su izbledele, a temelj se dobrim delom skinuo. Na levom krilu ispod poluluka, naslikan je Č арх. Михаил, koji drži terazije sa puno sitnih ljudskih prilika u tisu, a u drugoj ruci pečat sa recima: СТЗ, СТЗ.

U srednjem polju je: Стъ апостолъ Петаръ, drži ključeve i blagosilja. U trećem polju: С. арх-грељ Гав(ρ)ија od Blagovesti, sa krinom u ruci. Osnova je kod svih plave boje, dole bledo-ružičaste. Draperije su zelene, oker sa mrkim senkama, tamnocrvene i sivobele, dosta grubog i neukusnog tona, izbledele od vremena.

Na desnom krilu, u gornjem polju: Стъ арх Радамац, u kratkoj vojničkoj tuniki maslinasto-zelene boje, crvenoj hlamidi i sivim krilima. U jednoj ruci nosi ripidu, u drugoj kolut sa natpisom: стъ, стъ. U polju ispod njega: Стъ апостолъ Павелъ u tamnoplovom hitonu, cinober plastu, sa mačem u levoj i perom u drugoj ruci. U donjem polju je Bogorodica: МР ΘΥ, an fas, u plavoj odeći i sivobelom maforiju sa krupnim crnim senkama nabora. Stav i raširene ruke su kao u Bogorodice »širšaja nebes«. U levom je uglu beli golub sa blagodatnim zracima.

Kod svih likova lica su duga, oker i ružičaste boje, kose crne ili sede, oči crne i krupne. Crtež i proporcije su veoma dobri, ali su boje i način rada seoskog karaktera.

Carske dveri nisu porudžbina jednog ktitora, nego više priložnika, čija su imena ispisana pokraj

svakoga lika. To pokazuje slabo ekonomsko stanovanje stanovništva. Pored arh. Mihaila, zapisano je:

Писа Аничелија (Анчелија), шткупи себи; под ап. Петра: Писа, шткупи себи за помену Стевана в даје леста џубе; поред ап. Павла: Писа Јарко за спомену себи в гроша и по; код Богородице: Писа Исаја за помену себи гроша џубе. Шерад себи и Михајло.

Na poleđini dveri je slabo čitak zapis:

Теодор (?) (С)ексан (?) Писа јоши архијада (?) (Арханђелски) Антоније (?)

Po knjigama ima nešto zapisa. U službeniku štampanom u Budimu 1799 g., na poleđini naslovnog lista piše:

Сия службеник је се цркве романовачке. Писа попъ Паво Бранковића жесца шкотовна 1855 године данъ 8.

Na psaltiru budimskog izdanja 1838 g., prvom praznom listu:

Сиа книга слатија попа Михаила Новковића шткупи га Ђукањ Сурбинић живињем за зарадне, жертвите преда душу. Ворз има даш царство небесно за цваница 8 1848.

DRVENA CRKVA U KOLIMA

Selo Kola je u Banjalučkim Vrhovinama, de-setak kilometara jugozapadno od Banjaluke, kraj ceste Banjaluka—Ključ.

Stara drvena crkva smeštena je na lokalitetu Branilovicu. Pripada tipu Malog Blaška. Posvećena je Vaznesenju-Spasovdanu. Blizu nje sagrađena je nova crkva 1935 g. O staroj crkvi ima sličnih predanja kao o svim objektima ove vrste. Vele da je nekada bila u Malboču. Kad bi Turci sekli drva, pa udari nevreme, obili bi crkvu i uveli konje. To dosadi seljacima, pa za noć premeste građevinu na sadanje mesto. Paši jave da je crkva sama prešla. No pri prenosu slome »sljeme« — korito, a novo nisu smeli postaviti, da se ne bi odali. Posle izvesnog vremena, obrate se paši za dozvolu da metnu šljeme. Paši to bude sumnjivo, pa zabrani da se ne srne zakovati klincima, kako bi ga vetr oborio. Seljaci doskoče i tome. Otseku veliki hrast, iskopaju duboko kao korugu, pa nameste, da ga vetr ne može oboriti.⁸

Crkva je stara i narod ne zna kada je sagrađena. Iz posrednih podataka možemo sa sigurnošću zaključiti da je sadanja zgrada najranije iz polovine XVIII veka, ako nije i starija. U psal-

tiru manastira Gomionice, štampano u Moskvi 1759 g., na prvom listu predgovora zapisano je:

Сиа с(в)ата и душположна книга ѡалтија с(в)а(ш)енобра попа Лазе Поповића је села Кола, ваштине и старине ћири, да се ћона (зна) џуби лето.

Sl. 4. Pravoslavna crkva u Kolima

⁸ Kazivao mi Dušan Radaković, selo i opština Rekavice.

Sl. 5. Carske dveri u pravoslavnoj crkvi u Kolima

Kad je selo u blizini Šljivna, Banjaluke i Gomionice imalo sveštenika, moralo je imati i crkve.

Na poleđini jedne stare ikone kolske crkve, sa prilepljenom gravurom, piše:

Когда бријад хаси и гумен Ставостар је ћој генвари ۸.

Ako je ova ikona oduvek bila kolske crkve, bio bi još jedan dokaz njenog postojanja u XVIII veku. No najbolji dokaz je zapis na daskama ikonostasa, isписан ciglastom bojom, kao u Javoranima:

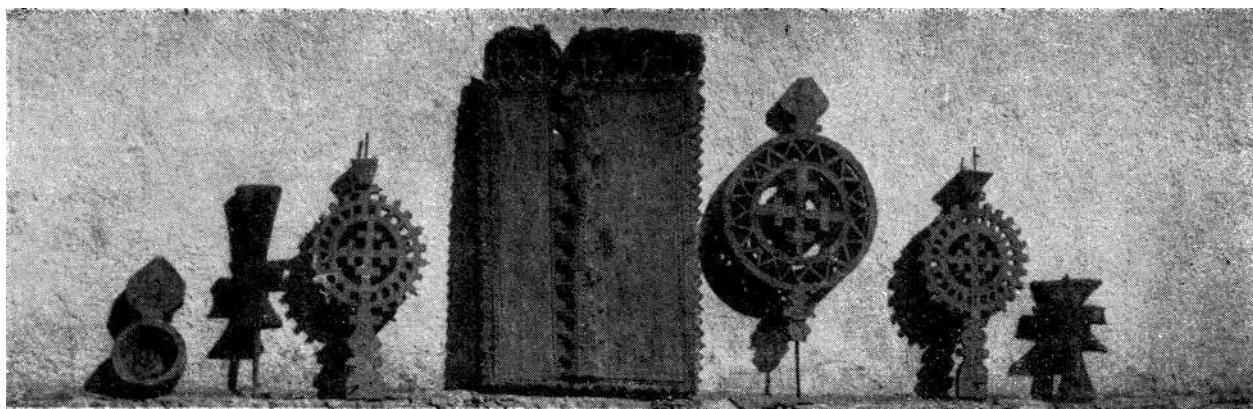
Сма џетија се појскривиа (пекрива) цијниква (чуква) кулањска и биаше Стеванъ Кејн(?)чъ(?) Ненам(а)ђ, писо д(и)јакъ Михајло.

Šteta je što nema datuma, ali sličan zapis smo videli u Javoranima, a zna se da je javoranska crkva popravljana 1824 g. Takođe u drvenoj crkvi, u Gorobilju kod Užičke Požege — NR Srbija — nalazi se sličan zapis na pregradi pritvora o obnovi crkve 1820 g., isписан istim pismom ciglasto-crvenom bojom.⁹ Dakle, to je bio savremen običaj pri obnovi crkve. Prema tome, obnova kolske crk-

⁹ Arheološki spomenici I — Zapadna Srbija. — Izdanje SAN 1953 g., str. 165.

ve bila je u prvoj četvrtini XIX veka. Krovni pokrivač, u normalnim okolnostima, može dobro poslužiti 100—150 godina. To bi odgovaralo vremenu opravke crkve, jer je sadanji klis u veoma rđavom stanju. Prvobitni krov neka je trajao 100—120 g., ispada da je sadanja crkva iz prve polovine XVIII veka, što nesumnjivo pokazuje njena pravougaona osnova bez oltarske apside, niski obimni zidovi od daščanih brvana, male dimenzije i starinski oblik kuće. Osnovna su brvna jednodelna od hrastovine. Na zapadnim uglovima postavljeni su stupci na čep, takođe i na međi pritvora. U žljebove stupaca uglavljeni su daščana brvna zida. Na istočnim uglovima, brvna su povezana na preklop ili sjek, čiji krajevi strče preko 10 cm. Građevina je duga 7,20 m, široka 4,25 m, zidovi visoki 1,68 m, visina do slemena 4,90 m. Venčanica, krovna konstrukcija, klis i ostalo, sve je kao na dosadanjim crkvama. Nešto je neobičija širina strehe. Sa zapada iznosi 1,30 m zbog ulaza, a sa istoka 0,90 m, dok je s bočnih strana 0,75 m. Uzal sa zapada veliki je 1,23X0,68X m. Dovratnici su debeli, lepo otesani, dole postavljeni na čep, a u vrhu zašiljeni i tako uklopljeni u nadvratnik, koji je nešto usećen u luk. Vrata su jednokrilna, od jednog para dasaka. Prečke na poleđini ukovane su spreda sa dva reda dekorativnih eksera. Na vratima je prstenasti zvezkir. Neobična je i veoma zanimljiva ključaonica, mehanizam primitive brave — mandala i još interesantniji ključ i način rukovanja. Ključaonica nije na vratima, nego u brvnu blizu desnog dovratnika, jedna prstenačasta rupa. S unutrašnje strane uglavljeni je duža pokretna prevornica, na jednoj nepokretnoj gredici. Prevornica je sa nekoliko izbušenih pličih rupa. Dugi ključ na vrhu ima jedan dugačak šiljati labilni dodatak od kovanog i uzvijenog gvozda, u obliku tupoga noža. Pri otvaranju, ključ se sa dodatkom uvuče kroz ključaonicu i onaj viseći nožasti deo pada u jednu od rupa prevornice, pa se obrtanjem ključa povuče mandal i na taj način otključava, odnosno zatvara crkva.

Unutrašnjost crkve je u tri dela. Oltar je dug 1,79 m. Ikonostasna pregrada se sastoji iz 5 drvenih stupaca ukrašenih na folkloran način. Ivice su zasećene, šare su urezane na glavama stupaca jednostavnih dijagonalnih linija, a ukovi su sa kovanim klincima dekorativnih, krupnih, okruglih i krstatih glava. Četiri stupca služe kao dovratnici carskim i severnim dverima. Ikonostas leži na temeljači, a odozgo je arhitravna greda. Mesta za ikone ispunjena su daskama, mlađega porekla. Na dverima su daščani lukovi islamskog karaktera, u više krivih linija. Gvozdene šipke za zavese izrađene su od kovanog uvijenog gvožđa vrlo dekorativnog izgleda. U oltaru je drven presto sa uobičajenim ukrašenim stupcem, žrtvenik nešto izdubljen, kao polusofra i đakonik, s desne strane, u obliku niskih jasala. U srednjem delu, na svom mestu, visi o lancima drveno Bogorodično kolo, sa čipkastim ažuriranim vencem na donjoj

Sl. 6. Narodne rezbarije u pravoslavnoj crkvi u Kolima

strani. Išarano je geometriskim narodnim šarama u crvenoj i plavoj boji.

Na carskim dverima je islamski luk pomenutog oblika. Ugaona polja kolorisana su zlatno i u njih su postavljene plastične rozete. Nad njima su ikone sv. ap. Petra i Pavla u dopojasnim figurama, živilih boja, grubog crteža i obrade. Osnova je tamnoprlava. Petar je u tamnocrvenoj donjoj haljini i cinober himationu, sa ključevima i pergamentom u ruci. Signatura: **Петрос апостолос.** Pavle je u crvenom hitonu i zelenom ogrtaju, sa smedom kosom i bradom, a u ruci drži punu kapsu svitaka poslanica. Nimbovi su zlatni.

Carske dveri su rustični rad iz prve polovine XIX veka, istih boja i izrade kao ap. Petar i Pavle. Gore su u prostoru frontona car David i Solomon u dopojasnim figurama sa rastvorenim svitcima i grčkim tekstovima. Ispod toga su Blagovesti sa zapisima priložnika. Kod Bogorodice: **Прилок Лазар,** a kod arhandela: **Прилок Влахе Васо** Radio ih je neki Grk, možda sveštenik ili kaluđer.

Pritvor je odvojen od srednjeg dela sličnom pregradom kao ikonostas. Iste su izrade i ukrasa lukovi i stupci. Od hora su otpale stepenice. Crkva je popločana grubim kamenim pločama.

Na horu i po hramu ima dosta vrlo lepih drvenih krstova, izrezanih i ažuriranih, zatim drvenih ikona sa ukrašenim kapcima i obodima, u svem svom bogatstvu motiva i raznovrsnosti oblika narodne izrade.

Stanje građevine je umnogome popustilo. Osnovna su brvna natrula, krov je oštećen, klis je dotrajao i sa mnogih mesta potpuno otpao. Potrebna je hitna intervencija.

Na knjigama i ikonama ima nešto zapisu.

Na službeniku štampanom u Budimu 1825 g., na početnom predlistu zapis Gerasima Kočića, oca Petra Kočića: Sija knjiga službenik darova Gile Javorac u Donji Kola, za spomen živi i mrtvi. Živijem za zdravlje, mrtvijem za dušu, roditelja i sve familije. 2/1 1891 potpisa Gerasim Kočić, jer (o) monah i darovo u crkva Kola, koja (je) u Kolima.

Na poleđini drvene ikone sa papirnom gravurom, zapisano je:

Сна икона Вучана Азарнића из Рекавица, даш ѣа ми цванцику ѡ цркву колајуску. Писо Кирило Милетић(?)

Na drugoj sličnoj ikoni:

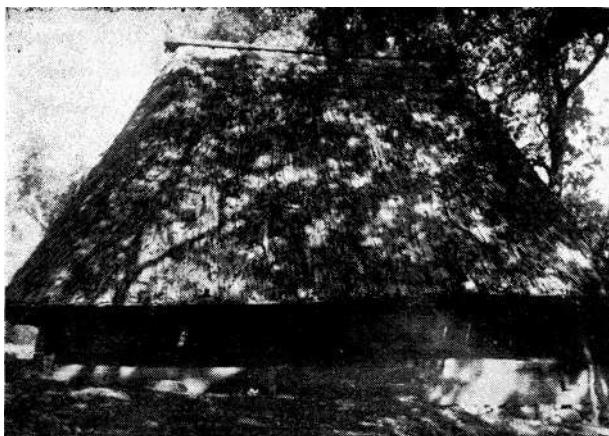
Сна икона Пеше Ирића ѡ села Кола Јошћ. Сна икона Пеше Ирића ѡ села Кола, саборз севатаго Ђована архартиј-ла Миканла. Андрија (јануара) месеца 1818 лета.

BRVNARA U KRUPI NA VRBASU

Krupa na Vrbasu je vrlo staro naselje još iz Srednjeg veka. Udaljeno je 25 km južno od Banjaluke, na putu za Jajce. Leži na utoku rečice Krupe u Vrbas. Na steni su ostaci starog grada, sa jednom okruglom kulom. Ima stari manastir, koji su spalile ustaše prošloga rata, Oko manastira su ostaci starih zgrada i groblje sa stećcima. Severozapadno na brdu, u zaseoku Tovilovićima, u hrastovoj šumici, nalazi se stara crkva brvnara.

Po osnovi i obliku pripada prelaznom tipu brvnara između tipa M. Blaško i Jelićke.

O postanku ove crkve nemamo nikakvih pisanih podataka, sem predanja. Po pričanju pok. sveštenika Bogdana Vranješevića, koji je ubijen 1941 g. od ustaša, crkva je podignuta 1735 g., a osveštao ju je crnogorski vladika Janičije 1752 g. Ne zna se gde je pok. Vranješević na te podatke

Sl. 7. Pravoslavna crkva u Krupi na Vrbasu

naišao. Možda na starom Bogorodičnorn kolu prethodne crkve.

Narod priča na svoj način. Kad se crkva građila u tursko vreme, Turci su odredili mesto na Spasovinama.¹⁰ Spremljenu japiju na tom mjestu narod je preko noći preneo na sadanje i javili turskom starešini da je ona sama prešla. Kad je čuo da je građa sama prešla, dozvolio je da se tu i sagradi.¹¹

Druga priča veli kako su turske vlasti branile da se crkva diže, ali je beg hadžija Đumišlić dozvolio svojim kmetovima da se hram sagradi u selu. Kad su ga drugi optužili vlastima, turski ga je sud kaznio da stane na vagu, pa ako ga pretegnu sopstveni dukati, da time plati i bude sloboden. On je dao 110 oka dukata, koliko je bio težak.

Predanja nas slabo upućuju na vreme postanka brvnare. Više nam kazuju o tom njena osnova i oblici. Pravougaona osnova sa trostranom apsidom, zidovi od masivnih brvana, vezivanje specijalnim preklopom na uglovima apside, prostranstvo crkve i savršenija dekoracija, znaci su novijeg i razvijenijeg građenja. Otsustvo zasvedene tavanice, stupaca u naosu i duga opuštena streha, približuje je starijim oblicima iz XVIII veka. Prema tome, crkva je sagrađena krajem XVIII ili početkom XIX stoljeća. Nije isključeno da je podignuta na mjestu starije, koja je dotrajala ili nastradala, što je čest, gotovo redovan slučaj. Na to navodi pomenuto kazivanje popa Bogdana i narodno pripovedanje o njenom petstogodišnjem poreklu.

Sva je crkva od hrastove građe. Duga je 8,30 m. široka i visoka po 6 m. Širina apsidnih strana, leve i desne po 1,65 m, a srednja 3,62 m. Brvna su velika i jednostavna. Narod pripoveda da su

¹⁰ Tu se i danas čitaju žitne molitve i sveštaju masla.

¹¹ Pričao mi Đurađ Tovilović, crkveni klisara, star 53 godine.

sva brvna stesali majstori, a samo jedno je otsekla i otesala neka Striktna devojka od porodice Strika, 12 Tovilovića. Vremenom su sva brvna ispučala, samo je njenostalo čitavo. Na zapadnim uglovima brvna su povezana na preklop ili na sjek, sa ispadima za 10 cm. Veze su kod apside na kosi preklop a ivice doterane zasekom. Zid dostiže visinu od 1,70 m, a istočna strana preko 2 m, zbog kosine zemljista. Krovna konstrukcija je sagrađena na poznati način, a krovni pokrivač od vrlo sitnog klisa, u velikim naslagama po 5–6 slojeva. Pri slemenu u 4 reda, klis je obrađen u obliku crepa sa zaokruženim vrhovima, te krovu daje dekorativniji izgled. Klinci su obični, ali ima na pojedinim istaknutim mestima naročito izrađenih sa krstatim glavama. Takav se nalazi pod usečenim lukom strehe pred vratima, zatim na jednom dovratniku. Priča se, da je klinice kovao Marko Vuković iz Rekavica. Vukovići i sada žive u tom selu.

Iznad vrata sa zapada streha je polukružno usečena. Otvor vrata je veliki 149X93 cm sa plitkim, punim lukom nadvratnika. Vrata su dvokrilna, svako krilo po 170X50 cm, na teškim baglamama i sa starinskom gvozdenom bravom. Prozoričići su sa unutrašnje strane koso usečeni između dva naporedna brvna. Nešto docnije prosečeni su malo veći prozorski otvor, postavljeni ukršteni demiri i poklopci sa mandalima.

Unutrašnjost se deli na oltar, naos i pritvor sa horom. Kameni sv. presto nosi drveni ukrašeni stupac, sa upornicama uokolo za održavanje ploče. Žrtvenik je prosta daska sa uporima odozdo u obliku konzola. Ikonostas je sa troje dveri, upravo tri otvora. Pregrada je od stupaca i užljebljenih dasaka. Carske dveri su nešto ukrašenije. Polja su uokvirena tordiranom vrpcom i ispunjena prilepljenim papirnim gravurama. Rubove pokrivaju seoske bojene šare. Pred ikonostasom u naosu, prema prestonim ikonama Hrista i Bogorodice, pobijeni su drveni svećnjaci, različito ukrašenih oblika, Bogorodično kolo je obično, bez ikakvog natpisa. Ima i jedna skromno ukrašena pevnica.

Stupci pritvora su lepo oblikovani i ukrašeni rustičnom dekoracijom. Pritvor je kratak i nizak. Hor neznatno ispada u srednji deo hrama.

Crkva nema nikakvih naročitih starina, izuzev jedne oštećene ikone: sabor arhanđela sa Hristovim keramionom, poznate kompozicije, lepog crteža i diskretnih boja.

Zapis u knjigama:

Na jevandelu, štampanom u Moskvi 1778 g., na početnom predlistu:

Сия книга сванчевије Луке Акоблевника ћо села Крупе.

Шемови је са Лазо Маринић ћо Крупе (Крупе) са (за) гроша

20 ф. Успенска Пешч, Саша; живописа Лука.

На другом predlistu: Писа Трифтих Вранчишк
мъкаца мана (1855).

Англ. Си је евангелие на пољ Крст... џ Габрова Петкофь
синь Семеринов(б), кого ходи на Москово тоги купи....

но да ложен да го чете за него душ... за спасениј.
На 1787-го мјесецда септембра у узунови одкупни
си је евангелие азъ грбши раб божи Иованъ Димитри да га
читам и разумиши за спасенија душ(и).

CRKVA BRVNARA U PALAČKOVCIMA

Bez ikakvog preterivanja se može reći da je crkva brvnara u Palačkovcima — Prnjavorški srez — remek-delo ove vrste. Građevina spada u razvijeni, gotovo savršeni oblik crkava brvnara XIX veka, tipa Jeličke. Veoma je lepog kroja, divnih srazmera, spretnih oblika, podesnog rasporeda. Tehnički je vrlo solidno građena, materijal je savesno obraden, doteran, dekoracija ukusna, kitnjasta, ali s merom. U estetskom i tehničkom pogledu to je malo savršenstvo majstorske narodne izrade.

Selo Palačkovci nalazi se približno na sredokraći ceste između varoši Prnjavora i Dervente. Na 2 km jugozapadno od puta, na uzdužno zaravnjenom bregu, na mestu Crkvina, zvano Šuma, sagrađena je ova savršena crkvica 1843 g. Ispod crkve je izvor »Točak«, nazvan »Vladičin Točak«, po nekom vladiki koji ga je prvi otkrio.

Predanje stavlja crkvu, po poreklu, u vrlo duboku prošlost. Priča se da su se, pre ove crkve, smenile još dve građevine na ovom mestu. Prva je bila pre neke velike i strašne kuge, a posle kuge druga, koju je otkrio neki čobanin kao do-trajalu i polutrušu, svu zaraslu u gustu i neprolaznu šumu. Na njeno mesto, sagrađena je današnja, ravno pre 111 godina. Načinili su je: Pejo Kljunić, kao glavni majstor, i pomoćnici neki Ratkovci iz Derventskog Detlaka.

Sam hram nije veliki. Dužina mu iznosi 9,70 m, širina 4,80, visina običnih zidova 3,25 m, a visina slemena preko 7 m. Osnova je pravougaona, bez oltarske apside. Rađena brvna i spojevi preklopata tako su savesno obradeni i tehnički savršeno uklopljeni, da cela građevina izgleda kao salivena. Građa je od savršeno tesane, zdrave hrastovine. Temeljna debela i jednostavna brvna počivaju na grubo pritesanom kamenju. Brvna su na uglovima povezana na dvostruki preklop. Zidna brvna su uža od temeljača. Pošto je zgrada dosta duga, pribeglo se postavljanju velikog stupca sa severne strane da bi se kraćim brvnima omogućio nastavak i produženje zida užljebljivanjem. S južne strane u tu svrhu poslužili su do-vratnici južnog ulaza. Obična brvna su takođe

Sl. 8. Pravoslavna crkva u Palačkovcima

povezana na uglovima dvostrukim preklopom. Sa istočne, oltarske strane, zid je od jednostavnih brvana, dok su sa zapada užljebljena u snažne dovratnike. Venčanica se ne vidi, pošto su i streha i unutrašnjost hrama zasvedeni šašovcima. Krov je vitak, veoma visok i strm, a pri donjem kraju široka streha je izvijena u polje, što daje osobitu lepotu celom objektu. Klis od širih daščica, pokriva crkvu u 6–7 slojeva, koji su lepo složeni u pravilnim redovima, veoma dekorativnog izgleda. Oko slemena ide svuda uokolo jedan red širih, kračih i zašiljenih daščica, kao kakav venac, radi pojačavanja dekorativnosti. Na krstatim čelima slijemena, pribijeni su drveni, lepo šarani i kitnjasto oblikovani krstovi narodske izrade ovoga kraja. Sada je sleme okovano plehom, pošto je oštećeno i nešto natrulo.

Široko izvijena streha lučno je zasvedena šašovcima od mekog drveta. Čelo strehe opšiveno je svuda uokolo daskom od mekog drveta, a preko nje udaren je ukrasni deo od mrežastih, krušno ažuriranih lukova.

Na oltaru, sa svetri strane, prosečeni su veći prozori pravougaonog oblika, sa gvozdenim demirima i staklenim oknima. Sa zapadne strane su dvokrilna vrata. Otvor je uokviren sa dva snažna, široka dovratnika. U njih je ukopljen lučni masivni nadvratnik. Šupljina ulaznog otvora iznosi 1,80X1,05. Krila zapadnih vrata su od debele hrastovine, lepe tehničke izrade i ukusne dekoracije, narodsko-zanatskog karaktera, veličine 1,92 X0,60 m. Ukrasni deo izведен je od mekog drveta. Okviri krila ukrašeni su širokom lozicom sa stilizovanim uvojcima talasne linije. Rub luka dekorisan je tordiranom vrpcem i vencem krinova

sa lučno isprepletenim peteljkama. Uokvirena polja ispunjena su obrađenim letvicama, naizmeđu ispušćenim i udubljenim, koje su obojene crvenom, sivom i zelenom bojom, obrazujući rombove i polurombove. U sredini rombova su reljefne rozete vatre nog kola. Daščice su ukovane ekserima, sa dekorativno kovanim glavama. Vrata se zatvaraju s unutrašnje strane velikim mandalom.

Lučni nadvratnik takođe je ornamentiran u plitkom reljefu. Plastično je izrezan jedan venac isprepletanih lukova, a uglovi su ispunjeni šestolisnim krupnim rozetama i sa po dve manje paočaste rozete. Prosečeni svod nastrešnice nad vratima, zatvoren je daskama prilagođenog oblika sa iscrtanim tamnocrvenim rozetama. Na vrhu severnog dovratnika, urezana je, u jednom obeleženom štitu, 1843 godina, kad je podignuta crkva, a na južnom dovratniku usećeno je lepim slovima: **ИСИЯ 7 ПР АЛ**. Na sredini istog direka, u jednom nakrenutom kvadratu, prikovan je drveni krst u narodnom rezu. Narod to celiva pri ulasku, odnosno pri izlasku iz crkve. Oko sredine severnog dovratnika, neko je plitko urezao crtež hrama, ali ne ovog, nego nekog sa kubetom i dva tornja.

Ulagna vrata sa južne strane su jednokrilna. Otvor je velik $1,16 \times 0,66$ m. Imaju vrlo široke i debele dovratnike i ubaćeni puni nadvratnik na luk. Materijal i ukrasi su slični sa dvokrilnim vratima. Vrata su veličine $1,28 \times 0,70$ m. Debljina 7,5 cm. Okvir je ornamentiran vijugavom lozicom i talasnim uvojcima, a polje je ispunjeno krupnim, obrađenim letvicama, u obliku velikih upisanih rombova. U sredini je plastična cvetasta rozeta. Sve je to ukovano dekorativnim ekserima. U uglovima nadvratnika plitko su urezane rozete od venaca petlji, sa dva Solomonova slova i kriškastim manjim plastičnim pupcima.

Unutrašnja je podela ista kao u ostalim crkvama, ali po obradi i zasvedenoj tavanici, crkva u Palačkovcima razlikuje se od svih prethodnih građevina. Može se reći da sve nadmašuje raskošnim oblicima, novinama i bogatstvom dekorativnih elemenata.

Oltar je pravougaon. Sa strane, nad žrtvenim kom i đakonikom, pokriven je ravnom tavanicom, a većim delom nad preostalom zasveđen je kupastim četvorostranim svodom od šašovaca. Na sredini, u temenu svoda je kvadratna ploča, ukrašena vatrenom kolom. Žrtvenik, u levom uglu, sastoji se iz jednog ormarića, koji služi kao postolje, ukrašen letvama i linijskim šarama. Nad njim se nadnosi lučna nadstrešnica.

Đakonik je odvojen jednom pregradom i u tom prostoru smešten je ormara.

Sveti presto je na jednom stubu sa drvenom pločom, bez ikakvih ukrasa.

Oltarska drvena pregrada ima troje dveri na luk. Carski luk je masivan, leži na konzolama, a

lukovi sporednih dveri su od mekog drveta. Praznine između stupaca i ikonastasa ispunjene su daskama. Carske dveri su uokvirene tordiranim vrpcom i vencima palmeta, krnova i stilizovanih spiralal. Slikarski radovi na njima su jasnih, grubih boja, neveštog crteža, likovi buljavih očiju i jako su slične zidnim slikama manastira Gomionice iz 1865–70-tih godina, kao da su ih radili isti majstori.

Prestone ikone su delo daleko boljeg ikonopisca, ukusnije su radene, boljih boja i lepšeg crteža. Boje su živje, ali nisu grube. Osnova je tamnoplasna, dole crvena, draperije su zelene, plave, ljubičaste, modelovane crvenom i zlatnom bojom u širokim šrafama i zamašnim potezima. Na desnoj prestonoj ikoni prestavljen je Hristos i hramovni patroni ap. Petar i Pavle. Pri dnu je zapis:

Србска икона приносила (помесена) във храмъ съсватаго апостола Петра и Павла и вистън има настоитехъ господинъ юрий протопопъ Мажимъ Опачичъ и прочинъ господинъ Михаилъ Копанчичъ, отечество бръш Кнашъ Поле (АУТА Г. 1845(?)

Bogorodična je ikona od istog slikara; sa strane su dva jevanđelista, Marko i Luka. Bogorodica je dopojasna u plavoj haljini i ljubičastom maforiju. Zlatnu krunu podržavaju dva leteća anđela. Mali Hristos je u zelenoj tuničici i crvenom himationu, drži rastvoreno jevanđelje i desnom руком blagosilja. Jevanđelisti su u plavim haljinama, Marko u braon ogrtaču, a Luka u crvenom. Ove su ikone tehnički solidne i slikarski dobre, samo što je na površini izbila smola po njima. Na vrhu ikonostasa izrezane su dosta dobro aždaje, sa većim raspećem i ikonama Bogorodice i sv. Jovana Bogoslova.

Srednji deo hrama slično je zasveđen kao i oltar. Svod je visok preko 5 m. Delimično od obimnih zidova tavanica ide ravno, a sredinom broda prelazi u svod, koji je sa četiri strane zasveđen zaobljenim površinama. Svod je od šašovaca. Kako je konstrukcija svoda, ne može se videti, jer nema ulaza na tavan. Prepostavljam, da je sličnog rešenja kao kod brvnare u Jelićkoj i u drugim srodnim hramovima, koje će dalje obrađivati.

U srednjem delu hrama ima drvena pevnica i široki vladičanski presto.

Pritvor je odvojen od naosa pregradom na lepim hrastovim stupcima, ukrašenih postolja i sa gornjim delovima kao nekom vrstom kapitela. Stupci su međusobno povezani tročlanim lukovima od masivne hrastovine. Pregrada pritvora ima nisku ogradu do kolena, od šašovaca i arhitravne grede. Ravna tavanica je od šašovaca. Hor je dosta visok. Ima nisku pregradu i mušepke (gittere), te je vrlo mračan. U severozapadnom uglu su ulazne stepenice.

Crkva je patosana rombičastom ciglom.

Građevina je dobro očuvana. Njeno bi stanje bilo idealno, da na nekim mestima nije izdao krovni pokrivač. Ima izvesnih slojeva klisa, koji su skroz natruli, te propuštaju vlagu, naročito nad srednjim delom hrama. Ta su mesta privremeno prikrpljena plehom, ali stanje nije mnogo popravljeno. Prokišnjavanje može da ugrozi ovu divnu i savršenu građevinu, najljepšu u Bosni.

Na crkvenim ikonama, knjigama i zidovima ima nešto zapisa, važnih za istorijat crkve i parohije.

Na poleđini Bogorodičnog triptiha piše:

Сия икона Пана Дренића, въз Палачковецъ пребивашъ. Писакъ
протопресвитеръ Михаилъ марта 21. 1841.

8 juna 21 maja 1940 postavljen novi krst na crkvu sa zapadne strane.

Na služebniku, izdatom u Budimu 1799 g., na prvom praznom listu stoji:

Сија книга дјака Василија Симчанина. Штнови с Симеоном
Дренићем, архимандриту левачки, пароху стапарски, на 1840
года иаковина дана 4-ти. Цена 5 ћ. цванцика.

Na zadnjem praznom listu piše:

1846. АВГУСТА, СЛУЖЕБНИКУ ПОПА ВАСИЛИЈА.

Crkva ima grčki antimins, osvećen od patrijarha Kirila 1851 god.

Kraj crkve se čuva jedan polupani kameni nadgrobni krst, od krečnjaka, ukrašen krstovima u kružnim zrakastim rozetama, koje su prenesene iz drvene plastike. Na njemu sitno urezano: ...

..... БОЖИј СРДА ПОПА ДВИЋ, ПОЖИВИ АВГУСТ ЉГ, ПРЕСТАВИ
СЕ М(С)С(С)ЦА ОСМОРБ АП(?). ПИСА ПОПЪ МИХАИЛЪ.

CRKVA BRVNARA U RAKELIĆIMA

Rakelići su u Prijedorskom srežu. Mesto na kome je crkva zove se Zborište. Sada tu prolazi put za Prijedor i u novije vrijeme obrazovalo se središte sela. Podignuta je škola, zgrada ON Odbora i zadružni dom. Nekada je taj prostor pokrivala gusta šuma, ali je iz davnina bilo crkveno svetište, pre no što je sagrađena sadanja crkva. Na tom je mestu bilo starinsko groblje sa velikim pločama i zapisima, koje niko nije umeo da pročita. Docnije su ploče prenete u novo groblje i tu polupane.

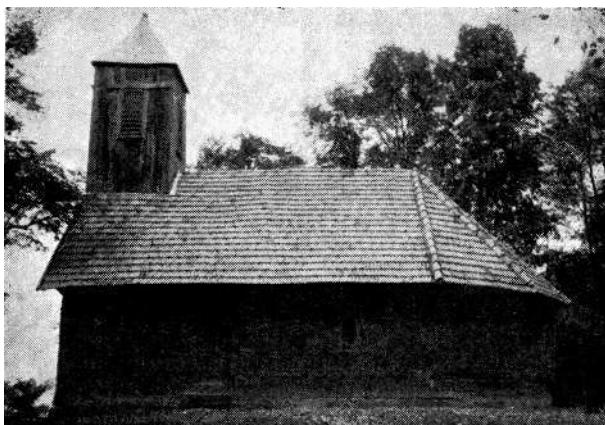
Pre podizanja crkve dugo vremena se služilo pod čadorom. Čuvar čadora bila je porodica Marinkovići, koji su obitavali na Ždralovom Brdu. Danas od te porodice ima samo jedna kuća. Zovu se Stupari i žive u Ćeli, na 4 km. od Rakelića prema Prijedoru.

Narodno predanje dalje priča da je posle crkve-čadora, podignuta crkvica od »plota« tu, na Grabiku, na Marinkovića Zborištu. Najzad 1856 g. sagrađena je ova brvnara, upravo onda je dovršena i osvećena. Posvećena je Vaznesenju. Gradnja je počela ranije, po jednima pre 4, po drugima pre 8—12 godina. Načinjen je samo »osjek«, tj. obični zidovi do krova, pa je rad obustavljen. Vlasti su tražile carsko odobrenje-ferman za podizanje hrama. Građevina je ostala više godina nepokrivena, dok nije izdejstvovan ferman. Po njega su izaslani u Carigrad Obrad Rokvić i Nikola Janjić. Putovali su »dva mjeseca pješke«. Kad je dozvola stigla, odobrio je Husein-beg Kapetanović, iz Prijedora, da se crkva pokrije, sagradili su je majstori iz Prijedora, neimar Mirko Čanak sa svojom majstorskom družinom. Na srednjim brvnima, levo od zapadnog ulaza u crkvu, duboko je urezana godina 1856 i inicijali neima-

ra: М. Ђ Ч. Pošto je mlađi datum, narodno pričanje je uglavnom tačno. Ova ista dunderska družina sa Mirkom Čankom na čelu gradila je i brvnaru u Jelićkoj 1841 g.

Pošto su isti graditelji i približno isto vreme postanka crkve, građevina ima sve odlike razvijenijeg tipa brvnare iz Jelićke, samo je tokom vremena pretrpela mnoge izmene. Sada je crkva izdignuta na temelj od lomljenog kamenja, za pola metra visine. Osnovna su brvna veoma debela, kao na mlađim hramovima u Busnovima i Marićkoj. Osnova je pravougaona, sa petostranom apsidom. Zgrada se pruža u dužinu preko 14 m., u širinu ide 8,70; m; zidovi brvana su visoki 3,25 m, a visina čele građevine iznosi 7,50 m. Na zapadnim uglovima zidna brvna spojena su na običan preklon, a kod apside, koja se nastavlja na obimne zidove, vezana su na kosi preklop, sa otesanim krajevima i doteranim ivicama na svakoj strani kao kod Jelićke. Krov je sada pod crepom na dve vode, a apsidalni deo pokriven polupiramidom sa pet strana. Nekada je bila pokrivena klisom, pa je drveni pokrivač skinut pre Prvog svetskog rata. Na taj način, potpuno je izmenjena krovna konstrukcija, koja je, besumnje, bila sličnog sklopa kao kod Jelićke brvnare i ostalih građevina ove vrste. Streha je bila duboko spuštena sa strane. I sada se lepo poznaju uđubljenja i useci na spoljnim zidovima, gde su bili potporni pajvani, koji su podupirali robove strehe.

Sa severne strane obimni zid je prekinut uspravnim stupcem, radi užljebljavanja brvana i produžetka zida, dok s južne strane tu ulogu vrše dovratnici. Brvna su međusobno prikovana velikim kovanim klincima koji probijaju po tri brv-

Sl. 9. i 10. Pravoslavna crkva u Rakelićima

na. Isti je slučaj kod Jelićke¹² i kod svih brvnara ovoga tipa, zbog njihove veličine i većeg opterećenja materijala. Zapadni deo je sa dva dovratnika, u koja su užljebljena poprečna brvna. Sada je fasada iskvarena dodavanjem velikih stupaca za zvonik iz 1894. g. Zvonik je bio 16 m. visok, pa je 1912. god. smanjen na 9 m. Za vreme Drugog svetskog rata neprijateljska artiljerija prebila je zvonik. Skelet mu je grednog sklopa, a zidovi od prostih dasaka, te je u svakom slučaju narušio građevinu i pretstavlja nepotrebno opterećenje za nju. Trebalo bi ga sasvim ukloniti.

Sa zapada su dvokrilna hrastova vrata na luk. Ukršena su trouglovima od mekog drveta, koji u spolu obrazuju kvadrate. Sa južne strane postoje manja jednokrilna vrata, od istog materijala i sličnog ukrasa, sa finim lukom i vrlo zanimljivom dvostrukom bravom i šipom za zatvaranje s unutarnje strane. Prozori su, nešto mlađi, na polukružni luk. Iako su noviji, svojim oblikom i dimenzijama ne odudaraju mnogo od građevine, niti kvare njen izgled.

Unutrašnjost hrama podeljena je na oltar i srednji deo. Oltar zahteva samo apsidu, koja je i sa unutrašnje strane poligonalna. Stara oltarska pregrada po svoj prilici je prvobitna. Ima tri otvara-dveri. Osnovna greda i dovratnici su povezani na žljeb. Otvor carskih dveri je na polukružni pravilan luk, stupci su ukrašeni ornamenatom u vidu štapa oko koga se vije zmijasti meandr. Iznad dveri udubljeno su izrezani lepi krovstovi. Dovratnike srednjih dveri pokrivaju ukrašni motivi lukova, koji prolaze jedan preko drugog. Nadvratnici su im izrezani u vijugavom islamskom luku. Srednji deo ikonostasa ispunjen je prestonim ikonama iste izrade i boja kao ikone u manastiru Gomionici i jedan sličan prime-rak u Busnovima, iz 70-tih godina prošlog sto-

leća. Gornji deo ikonostasa je od šašovaca. Prekriven je uokvirenim beznačajnim papirnim ikonama i oleografijama.

Daleko je zanimljiviji i važniji sa arhitektonskog gledišta srednji deo hrama i svod crkve. Prostrani naos od 10 m. dužine i 8 m. širine, kao da je sa 4 drvena stupca podeljen u tri broda. Konstrukciju ravne tavanice i zasvedenog dela srednjeg broda nose ova 4 stupca. To pretstavlja novinu kod brvnara, jer dosada navedeni objekti nemaju ovakvih oblika ni rešenja. U suštini to je ipak prošireno rešenje svodne konstrukcije u Jelićkoj. Tamo svod nose dva uzdužna i jednolika brvna, koja leže na obimnom zapadnom zidu i na po jednoj apsidnoj strani. Brvna svoda poduprta su nizom horizontalnih stupaca, koji vrše funkciju konzola. Ukovani su u završetak obimnog zida i pritisnuti venčanicom i težinom krova. Na tom osloncu je i iskonstruisan skelet svoda pomoću lučnih obruča u ritmičkom rasporedu.¹³

U Rakelićima uzdužna brvna krajevima počivaju na obimnom zapadnom zidu pod venčanicom i na zidovima apsida, a njihovu veliku dužinu ili nastavke podupiru i nose stupci hrama, zbog velikog raspona. Glavne poprečne grede polaze sa bočnih zidova i preklopom se povezuju sa uzdužnim, na temenima stupova. Niz poprečnih greda vrše istu ulogu podupirača i pomoćnih nosača osnovne konstrukcije, samo više sa nametom kao tavančna mreža za ukivanje šašovaca. Deo svodne konstrukcije, rešen je na sličan način kao kod Jelićke.

Stupci su visine od 3 m. Dekorativno su obrađeni. Počivaju na ukopanim kamenim osnovama. Donji delovi, u visini oko 60 cm, su četvorougao-nog preseka i po ivici ornamentirani eliptičkim prepletenim lukovima. Stabla su sa zarubljenim

¹² Naše starine I, str. 159.

¹³ Naše starine I, str. 159—160.

ivicama, a gornji poduži delovi opet četvorougao-nog preseka, sa sličnim ornamentima kao na donjem delu. Na taj način stupci bi imali kao neku primitivnu stopu i neku vrstu izduženih kapitela.

Nad oltarom je delimično ravna tavanica sa strane, a centralni deo zasveden je trostranom polukriškastom kalotom. Srednji deo naosa zasveden je poluobličastim svodom, a sporedni »brodovi« i zapadni travej su pod ravnom tavanicom. Svod i cela unutrašnjost crkve su omalte-risani i okrećeni još 1895 g. Nad zapadnim delom naosa je prividni hor sa stepenicama i prednjom ogradom, ali je to, ustvari, tavan.

Pod je popločan obojenim veštačkim pločama. Postavljen je 1898 g, nastojanjem sveštenika Mila Ostojića.

CRKVA BRVNARA U DRAGOVIĆIMA

Na pola puta između Banjaluke i Prnjavora, na jedno 2 km severoistočno od ceste, na blagim bregovima, nalazi se selo Dragovići ili Drugovići. Na rtu jedne uzvišice sagrađena je drvena crkva ogromnih dimenzija, sigurno najveća crkva ove vrste u čitavoj Bosni. Završena je i osvećena 1867 g. Posvećena je Roždestvu sv. Bogorodice. Vele da je građena 3 godine. Dotle je na istom mestu bila stara i skromna, takođe drvena, crkvica, pa je nad njom napravljena ova sadanja. Kad je ova završena, stara je srušena. Ova velika crkva ima pravougaonu osnovu i petostranu oltarsku apsidu. Drvena zidna brvna s obe strane su omalterisana, tako, da se ne može videti struktura i način građenja. Obimni zidovi su sa svih strana prema venčanici blago zakošeni iz konstruktivnih razloga, da se brvna ne bi vremenom rasula i još radi kompaktnijeg povezivanja s krovom. Kolosalna krovna konstrukcija i težina njenog pokrivača, u slučaju da su zidovi pravi, dejstvovala bi razorno, međutim, ovako deluje u pozitivnom pravcu, sažimajući građu u smislu njene kompaktnosti i učvršćenja. Time je crkva dobila u povezanosti i čvrstini, ali je umanjen estetski utisak, jer velike i kose zidne površine nekako deformiraju građevinu. Krov je ogromnih razmera, znatno strm, pokriven sitnim klisom, kako pričaju, u 7 slojeva. Na vrhu je veliko sleme sa krstovima na začeljima. Streha je visoka, relativno umerene širine, postavljena mekim drvetom na luk, a čeona strana opšivena šašovcima, sa ukrašenom ivicom. Krov je veoma lepe linije i pravilnog oblika. Čeona zaobljenja izvedena su savršeno. Sitan i još dobro zbijen klis čini vrlo dekorativan utisak. To je sve u velikoj suprotnosti sa kosim i neravno omalterisanim zidovima.

Šteta je što zasvedena unutrašnjost skriva konstruktivna rešenja krovnog kostura. Svakako da je u osnovi na sličan način kao kod manjih građevina, ali veličina raspona i njegovo opterećenje

Crkva nema nikakvih starina. Za vreme narodno-slobodilačkih borbi u Drugom svetskom ratu ustaše su zapalile crkvu, ali su je naši borci spašili. Izgoreo je samo južni deo ikonostasa i desno krilo carskih dveri. Ikone, knjige i sve crkvene stvari uništene su i raznesene.

Usled borbi, koje su se vodile ovoga rata oko crkve, od eksplozija topovskih granata brvna su se razdrmala, a stupci zvonika napršli i skloni su padu. Omalterisani zidovi su ispučali. Nužno bi bilo oslobođiti crkvu od ružnog i slabog zvonika, zatim stegnuti brvna i obiti malter sa tavnice i zidova, da bi crkva dobila što više od svoga prvo-bitnog izgleda. Vremenom, trebalo bi ponovo postaviti drveni krov sa klisom, kao što je nekada bilo. Inače je crkva čvrste i zdrave građe, lepih oblika i ukusnih srazmera.

možda su zahtevali drugi način i raznovrsnija sredstva.

Unutrašnjost je prostrana, prazna i hladna. Velike dimenzije umanjuju i gutaju sve. Oltarska apsida petostrana i iznutra je zasvedena polukalotom u pet širokih polukriški. Sveti presto je na ozidanom debelom stupcu sa kamenom pločom. Žrtvenik je takođe zidan. Na njemu je urezana 1867 godina završetka i osvećenja hrama. Ikonostasna pregrada je drvena, omalterisana sa obade strane. Ima troja vrata. Na njih su prestone ikone i dveri iz 1870-tih godina, sa drečavim bojama, istog stila i rada kao ikone u manastiru Gomionici i Rakelićima.

Srednji deo je ogroman i jednostavan. Tri velika preprečna brvna u naosu povezuju bočne zidove u visini venčanice, radi učvršćenja zgrade, vršeći neku ulogu stega.

Ranije je krovna konstrukcija bila obložena letvama, pa omalterisana kao i zidovi. Kad je počela da prokišnjava, crkva je zasvedena šašovcima 1925 g. Svod se oslanja na perimetralne zidove.

Pritvor je nešto uži. Od naosa ga odvaja niski zid sa drvenim gornjim delom od dekorativnih stupaca i islamskim arkadama oštrog luka. Iznad prolaza je veoma kitnjasti, mrežasti luk sa mean-drima i rozetama vatrenog kola. Nad pritvorom je trospratni hor sa drvenom balustradom u tur-skom stilu.

Hram je patosan ciglom.

Sa zapada ima velika dvokrilna vrata na luk, a sa severne strane jednokrilna. Prozori su verovatno naknadno prorezani, po veličini koja odgovara vremenu i dimenzijama crkve. Na njima su gvozdeni demiri, okovani po uzoru na drvene.

Po crkvenim knjigama i utvarima ima nešto neznačajnijih zapisa.

CRKVA BRVNARA U BUSNOVIMA

Selo Busnovi pripada Prijedorskому srezu. Na mestu zvanom Spasovište, na jednom širem zaraniku glavice, sa lepim vidikom, među starim i snažnim hrastovima nalazi se crkva brvnara Spasovica, posvećena Vaznesenju. Poviše južnog ulaza usečena je godina 1870. Dakle, sagrađena je te godine, — još za turskog vremena. Ne zna se da li je ovde pre toga doba bila neka crkva ili kakvo svetilište. U bližoj okolini, bilo je hramova u Marićkoj, Jelićkoj i manastiru Gomionici.

Sam hram pripada razvijenom obliku drvenih građevina novijeg doba, značajan za proučavanje evolucije ove vrste drvenih građevina kod nas, kao i crkva u Dragovićima. Ima pravougaonu osnovu sa petostranom apsidom, koja se nastavlja na obimne zidove. Pravougaoni deo građevine dug je 11,25 m; dužina hrama s apsidom je 15 m; širina sa zapadne strane 10,70 m. Visina perimetralnih zidova je 4 m, a visina do slemena iznosi 8—9 m. Čela je zgrada načinjena od zdrave i masivne hrastovine. Crkva leži na kamenoj podlozi. Preko ove su ogromna hrastova brvna. Struktura obimnih zidova i povezivanje brvana je kao kod crkve u Rakelićima i Jelićkoj. Visoki zidovi su nešto zakošeni ka unutrašnjosti na sličan način i iz istih razloga kao kod građevine u Dragojevićima. Krov je sa retkim rogovima, visok i kos, pokriven crepom na dva slika, a oltarska apsida petostranom polupiramidom, kao u Rakelićima. Crkva je ranije bila pokrivena »šimlom«, tj. klisom. Docnije, nad zapadnim ulazom podignuta je sadanja visoka zvonara 1898. g. Zvonik i zapadna fasada okovani su plehom da bi se zaštitili od atmosfe-

rilija, ali je to naružilo zgradu. Otvori su normalni. Sa zapada su velika dvokrilna vrata, sa juga jednokrilna i nekoliko prozora; sve na luk.

Hram je podeljen na oltar i srednji deo. Drveni pod soleje i oltara izdignut je za 10—15 cm. Apsida je i sa unutrašnje strane petostrana. Sveti presto je drven, na hrastovom stupu sa zasečenom glavom, oblikovan u vidu širokog ivičastog torusa. Visoki drveni ikonostas ima tri ulaza. Dovratnici su od hrastovih stupaca, a među njima prikovane daske. Srednji deo je veoma prostran i pregledan. Patosan je daskom. Na sredini ima drveni amvon izdignut za 15 cm. Srednji deo oltarskog prostora i naosa zasveden je šašovicima, a ostali delovi ravnom tavanicom. Tavanicu nose četiri visoka i vitka stupca. Oblici i raspored stupaca i konstrukcija tavanice i svoda isti su kao u Rakelićima, samo je ornamentika stupaca bogatija i finije obrade. Gornji delovi stupaca — »kapiteli« — ukrašeni su povezanim polukružnim ornamentima. Naročito je primerno ornamentiran severoistočni stupac zmijastim ukrasom, koncentričnim rozetama, polukrugovima, koji obrazuju krstatu sredinu, Solomonovim slovom, petljama, lukovima, vatrenim kolom i rombovima. Time su ispunjene sve rozete i pružaju lep primer razvijenog i mlađeg narodnog rezbarstva, sa starim motivima novije obrade.

U severozapadnom uglu hrama vode stepenice na izdignuti i prostrani hor i zvonik.

Građevina je u dobrom stanju.

Crkva nema nikakvih starih ikona ni utvari, sve je novije i bez naročite vrednosti. Po knjigama ima nešto mlađih zapisu lokalnog značaja.

CRKVA BRVNARA U MARIĆKOJ

Na 5—6 km severoistočno od Busnova, u pitomom i ravnem predelu, leži naselje Marićka. Široka zaravan, obrasla u drevnu hrastovu šumu, ukazuje na starost mesta, gde se nalazi crkva brvnara, posvećena sv. Ilijii. Ovde je ranije bio stari, mali, drveni hram, koji je porušen. Da je zaista postojao, tvrde nam preostali očevici ili kazivanja nedavno preminulih ljudi. O njenom poreklu iz dublje starine, svedoče nam nekoliko starih ikona, radovi nepoznatog majstora javoranskih svetih slika, istih boja i tehnike. Na crkvenom tavanu sačuvane su i stare carske dveri sa zapisom iz 1753. g. Zapis glasi:

„**Ми сме двери Григориј Стојановића сећа за зарев и
вечно помену. Пр. м. 1753. въ лето 1753. месец април
и дан је Константини.**“

Zapis nam ne govori neposredno da su ove dveri za crkvu u Marićkoj. Moglo bi se pomisliti da su prenesene, poklonjene ili otkupljene iz ka-

kve druge bliže ili dalje starije crkve. Potražićemo neki posredan dokaz. Predanje nam veli da je za ovu okolinu ovde bila crkva iz davnina, U drugoj polovini XVIII stoljeća podignut je ili obnovljen niz hramova u ovom kraju, naročito između 1750 i 1765 godine, pa je po svoj prilici i stara Marićka crkva.

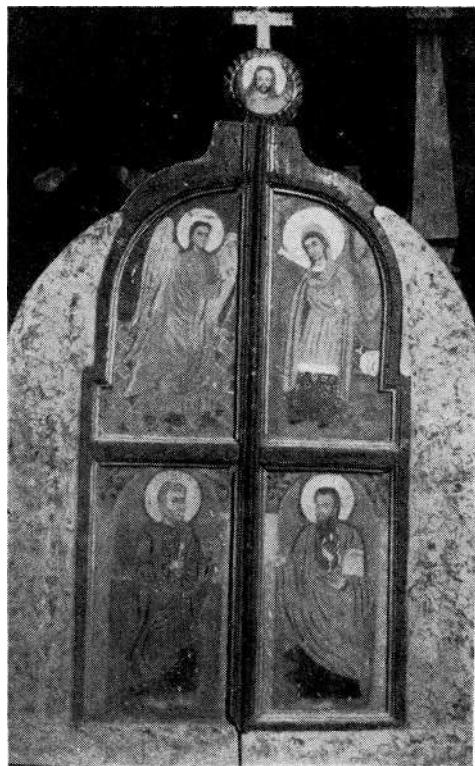
Dveri su po obliku, izradi i slikarskim radovima, slične šljivanskim, favoranskim i crkve u Kolima. Dakle, iz iste su majstorske radionice i slikarske škole XVIII veka u Kostajnici. Prvobitni ikonografski rad na ovim vratima samo je delimično sačuvan. Ostalo je delo neke obnove iz prve polovine XIX veka, tehnički i slikarski daleko slabije od prethodnog. Na donjim poljima potpuno je očuvana figura ap. Pavla i donji deo ap. Petra, a kod Blagovesti samo navedeni zapis u donjem desnom uglu. Što su u donjim poljima apostoli Petar i Pavle, ne znači da su to hramovni patroni, jer isti slučaj nalazimo na dverima u Javoranima, Romanovcima i na lučnom nadvrat-

niku carskih vrata u Kolima. U ovim predelima bio je to savremeni običaj, koji je, izgleda, nametnuo razvijeni kult i popularnost ovih apostola. Ona pak oštećena reč: **πρ . . Ιη**, mogla bi nam reći nešto jasnije. Ne sećam se više koliko slova nedostaje, da li dva ili tri, kao što i za pretoslednji znak nisam siguran da li je **Η** ili **Η** te bi moglo biti **πρινοκό - πραγμα - πρινο** ili nešto slično. Datum, 30 juli, kazuje nam nešto više. Hram u Marićkoj posvećen je sv. Iliju, 20 jula po starom kalendaru. Blizina datuma iza hramovne slave i zavetna posveta darodavca „**ЗА ЗДРАВЉЕ**”, možda je votivna pobuda vezana za svetitelja i njegov hram u Marićkoj.

Mesto stare crkve podignuta je sadana građevina, slična crkvama u Rakelićima i Busnovima. Ona je u isto vreme najmlađa od svih navedenih. Sagrađena je 1870—1872 g. Na luku iznad vrata nerazgovetno je urezan zapis:

**ОВАИ БОЖИ КРАЈ ПОДНГРМ (?) (БОДАК ПОДВИГОМ) ПОДНГОШЧ ЧТ.
У СЛАВУ СВ. ИЛИЈЕ ПР. 1870 СВЕШТ. ПОП ГАНГОРНІС СТОИНИЋ.
НА ЛЕВОМ ДОВРАТНИКУ: ЦРКВЕ ПРИЛОЖИ Н.... СТАНКО ВУЛНІ,
ЈОВО ТЕОВАНИЋ, СТОЈА ПИЛИЋ, ЈОВО ВУЛСТА, ВОЈА ГРАВЕЖ,
ПЕТАР ЂИРНІЋ. ПИСА РИСТО ГРАВЕЖ 1880. НА ДЕСНОМ ДОВРАТНИ-
КУ: МАИСТОР ЦРКВЕ МАКСИМ КУЈУНЦИЈА, ИЛИЈА ДУКИЋ.**

Crkva je izgrađena od hrastovih brvana. Pravougaonom osnovom i petostranom apsidom, strukturom zidova, unutrašnjim rasporedom i konstrukcijom tavanice i zasvedenog dela, potpuno je ista kao brvnara u Busnovima ili Rakelićima, samo je finije izrade i sa izvesnim dodacima i novinama, te pretstavlja najrazvijeniji oblik drvenih crkava. Spoljne mere crkve su sledeće: dužina pravougaonog dela 11,43 m; dužina cele crkve 16,50 m; širina 9,35 m; visina obimnih zidova 4 m; visina do slemena oko 8—9 m. Po razmerima i proporcijama lepša je od prethodne građevine u Busnovima. Osnovna su brvna veoma debela, otesana od t. zv. luškog hrasta, izdržljivijeg, čvršćeg i finijeg tkiva. Zidna brvna su od brdske hrastovine. Zidovi su izgrađeni sa posrednim stupcem, na sredini južne strane, za užlebljivanje, a sa severne služe dovratnici. Ugaone veze brvana su na dvostruki preklop, a apsidina na kosi. Zidovi su zakošeni. Sa zapadne strane dodat je visok i ukusan otvoreni trem na drvenim stupcima. Stupci nose zapadnu venčanicu trema u ritmičkom rasporedu. Krajnji su vitkiji i dekorativni sa ukrašenim polujastucima na temenima, a u donjim i gornjim delovima sa raznim usecima i udubljenjima geometrijskog karaktera. Iznad trema je drveni zvonik, sav okovan plehom, te kvari izgled crkve. Krov je na tri sliva. Treći, delimičan, pokriva trem oko zvonika. Apsida je pokrivena trostranom polupiramidom. Krovni pokrivač je od crepa novijeg doba. Prvobitno je bio klis.

Sl. 11. Carske dveri u crkvi u Marićki

Unutrašnjost crkve sastoji se iz dva dela: oltara i naosa. Tavanica je delimično ravna, a delom zasvedena kao u Busnovima i Rakelićima. Četiri stupa nose tavanicu. Oba zapadna imaju lepe dekorativne jastuke, dok su prednji bez njih. Zidovi i tavanica obloženi su tankim, užlebljenim letvicama stolarske izrade. Oplata je postavljena prilikom restauracije crkve 1928 g. i obojena je malnom belom bojom.

Apsida je iznutra takođe petostrana. Zasvedena je smanjenom kalotom u šest polukriški. Presto je zidan. Žrtvenik i đakonik su prerađeni 1938 g. Ikonostas je stolarske izrade sa troje dveri i dva reda ikona na platnu, rađenih u ruskom duhu. Slikao ih je ruski izbeglica, profesor Žitetski iz Prijedora 1938 g.

Pred oltarom su dva kamena stupca — svećnjaka, obrađena po ugledu na drvene stupce narodne izrade.

Nad zapadnim delom naosa je uobičajeni hor sa stepenicama, ustvari tavan, kao u Rakelićima.

Sva je prostorija patosana kvadratnom ciglom, izuzev izdignite soleje, koja je popođena raznobojnim kvadratnim pločama.

Sve je to iz vremena restauracije 1938 g.

Sa zapada su dvokrilna, a sa severne strane jednokrilna vrata na luk. Oboja su ornamentirana geometriskim šarama, krstovima i pupcima, sa

talasastim meandrom pri rubovima, u duhu narodnog ukrašavanja.

Prozori su veliki, iz doba restauracije.

Od starina sačuvana je ikona Isusa Hrista — signatura: **IHC - XC!** sv. Bogorodice i veliki krst sa starog ikonostasa. Materijal, tehnika i boje su iste kao kod slikara favoranskih ikona. Sve su ikone na lipovoj daski. Osnova je obojena grubom, plavom bojom i dole ružičastim okerom. Crtež,

nevešto modelovanje draperija, upotrebe boja i zlatni nimbovi, sve je kao kod favoranskih ikona. Nema sumnje da su dela istog majstora.

O carskim dverima već je bilo reči. Mogu još dopuniti da su docnije povećane dodavanjem jednog prostijeg okvira. Originalne dveri su skromnih oblika, sa prostim okvirom i lučno zaobljenim gornjim delom. Podeljene su u četiri polja sa ikonama. Na vrhu je zupčasto uokviren medaljon sa Kristovim likom, a odozgo krst.

OPŠTI ZAKLJUČAK

Po prikazanim primercima drvenih crkava može se pratiti razvoj građevina izrazitim tragom preostalih spomenika ove vrste. I ne samo to, nego i društveno-istoriska i privredna evolucija za čitava dva i po veka. Austrijsko-turski ratovi pri koncu XVII i u prvoj polovini XVIII veka izazvali su niz poremećaja u društveno-državnoj ustaljenoj organizaciji po severozapadnim oblastima turskog carstva. Pomeranje stanovništva i nesiguran položaj hrišćanske raje imao je za posledicu privredno osiromašenje i kulturno opadanje ovih krajeva. O kakvom izgrađivanju ove vrste u to doba, nije moglo biti ni pomena, a po opusitelim naseljima propadali su slični objekti. Kad su se polovinom XVIII stoteća potpuno stišale prilike, zapustela naselja ponovo oživela novim migracijama, a ekonomsko stanje popravilo, nastalo je izvesno popuštanje upravnih vlasti prema kmetovima, naročito u krajiškim predelima prema austrijskoj granici, odakle se rekrutovala pomoćna vojska — martolazi — komora. Otuda imamo niz podignutih ili obnovljenih drvenih crkava između 1760 i 1766 godine, do ukidanja Pećke patrijaršije. Posle nastaje izvestan duži prekid, da krajem XVIII veka, naročito početkom XIX stoteća, usled Napolonovih ratova, okupacije Dalmacije, stvaranja Ilirskeg Pokrajina u neposrednom susedstvu, privlačne za raju i usled ustanka u Srbiji, doveđe do izvesnog popuštanja i zadovoljenja hrišćana. Baš u to vreme vidimo da se skoro sve drvene crkve, podignute u polovini XVIII veka, popravljaju i obnavljaju. Posle reformi sultana Mahmuda II, oseća se više slobode i olakšanja. Nastaje izvestan širi zamah u izgrađivanju brvnara, većih dimenzija, bolje tehničke izrade i ulepšavanja. Razvija se zanatska delatnost Osaćana, na širem teritorijalnom zahvatu, smelijim konstruktivnim pothvatima, sa solidnijim zanatskim znanjem, iskustvom i logičnjim rešenjima. Slom begovata u Bosni i Hercegovini za vreme Omer-pašine akcije, kao i uticaj velikih sila, osnažio je položaj raje, te se u periodu od 1851 g. do austrijske okupacije 1878 g., pojavljuju i tako krupni objekti kao brvnara u Dragovićima, Buzinovima i Marićkoj. Posle austrijske okupacije BiH podiže se veliki broj drvenih crkava i kapela, ali, nažalost, samo po broju, dok njihov kvalitet,

materijal, obrada i estetska strana su u velikom padu. Da bi se zadovoljile hitne potrebe, imajući u vidu privremenu namenu, nesolidno građenje nije im moglo obezbediti ni dužinu prosečnog čovečjeg veka. Dalje, novo vreme, privredne i tehničke mogućnosti, učinile su kraj ovoj vrsti građevinarske delatnosti.

Dok su u XVIII veku primitivne građevine skromnih dimenzija, s oblikom i izgledom obične kuće, tehnička obrada materijala i savesnost građenja su na suvremenoj visini. Objekti potpuno odgovaraju svojoj nameni i zadovoljavaju tadašnje potrebe. Estetska strana nikada nije zapostavljena, kako u pogledu srazmera, tako i u oblikovanju krova, izradi krovnog pokrivača i unutrašnjem uređenju. Konstruktivnim elementima, od brvna i stupaca, pa do klisa i klinca, pored funkcionalne uloge, data je estetska namena. S obzirom da je to sve ručni rad skromnih graditelja jednog potištenog i prigušenog drštvenog sloja, uvećava se naše divljenje žilavosti i umetničkom smislu njegovih nosilaca i tvoraca.

Od primitivne kuće — crkve prelazi se na razvijeniji tip građevine, ali se tu nije otišlo daleko, jer je tadašnja drvena arhitektura pravoslavnih crkava podražavala zidane uzore. Sem solidne obrade materijala, čvrstine građenja i konstruktivnih rešenja, koje je nametala drvena građa, nije ništa novo ostvareno ni postignuto. To je napredak za drvene građevine, ali nije napredak opšte arhitekture. Drvena građa i početna koncepcija, zahtevale su i uslovjavale novi stil. Umnogome su ga sputavali strogi kanonski propisi, namena i tradicija. Sem toga, Osaćani unose u čisto narodne osnove strane uticaje, naročito islamske dekorativne elemente svoga zanata.

Docniji objekti, iz slobodnijeg vremena, rastu samo po dimenzijama s izvesnim neophodnim novinama, koje diktiraju konstruktivni problemi, kao pojavu stubova u naosu kod svodnih konstrukcija, podražavanje zidanoj arhitekturi uvodi tavanici i svod, a prostorni zadaci nameću upotrebu trema. U ovom razdoblju drvene građevine gube proporcionalnost i harmoniju oblika, veliki prostori ostaju hladni i prazni, a široke površine motnene i neoživljene.

Crkveno drveno građevinarstvo se kod nas razvijalo, ali ne potpuno. Bilo je na putu da se izvije u jednu obimnu arhitekturu sa sopstvenom dekoracijom, ali je njegova evolucija napršno presečena.

U svojoj istoriji Bosna i Hercegovina bile su dva puta u prilikama da razviju svoj samostalni arhitektonski stil i plastiku. Prvi put u Srednjem veku, naročito u XIV i prvoj polovini XV stoljeća. Reminiscencije na tu arhitekturu nalazimo u izvesnim oblicima stećaka, koji su nesumnjivo crpli, pozajmili i preuzeли oblike iz narodnog, dobroim delom svakako iz drvenog građevinarstva. Plastika je bila pod opštim uticajem balkanske umetnosti, ali na najboljem putu da se razvije u snažne skulptoralne oblike, pune života, no to je naglo prekinuto.

Drugi put, u Bosni, bagodareći bogatstvu njenih šuma i sticajem istoriskih događaja, oživelo je, upravo produžilo se građenje u drvetu. U narodnom drvenom građevinarstvu, množe se i razvijaju forme različite primene, sa tradicionalnom geometriskom i stilizovanom biljnom dekoracijom osobite svežine i lepote. Bogatstvo dekorativnih oblika ukrasnih motiva neiscrpno je u Bosni. Za primer navešću razvoj drvenog stupca. Od prostog neotesanog balvana ide se ka raznim oblicima četvrtastog, poligonalnog, običastog stupca i njihovim originalnim kombinacijama, različite profilacije, ispupčenih i udubljenih elemenata sa samoniklom dekoracijom. U novije vreme stub dobija određene i izrazite oblike, a njegovi su elementi u najboljem začetku da se izgradi stopa, oblik stabla i kapitel, što se može lepo videti na mlađim oblicima crkvenih stupaca, a naročito u svetovnom graditeljstvu. Profano narodno građevinarstvo razvijalo se više slobodno, bez kanonske stege i ograničenja. Ono i sada živi, ali ne verujem u njegovu budućnost. Proređene naše šume, velika potreba savremene kulture u drvenom materijalu i nove tehničke mogućnosti, prekratiće mu napredak i život uopšte.

Ne ostaje nam ništa drugo, nego da se preostali izraziti objekti, kao crkve i drugo, zaštite, sačuvaju i spasu od konačne propasti konzerviranjem, opravkom, restauriranjem i detaljnim proučavanjem. Iz narodne arhitekture treba preuzeti oblike, iskoristiti ih i primeniti u novom izgradivanju, prilagođavajući ih savremenom materijalu, za stvaranje, upravo za prođenje narodnog stvaralaštva i jednog originalnog našeg stila.

Što se pak tiče crkvenog slikarstva po drvenim crkvama, zasada ēu napomenuti samo ovo. Ono je rustično, tehnički relativno slabo, često s neukusnim bojama, dakle jeftino, što nije plod neznanja, nego brze i jeftine izrade. Da je to zaista jedan od uzroka, vidimo po zapisima na ikonama, kako su pojedine plaćene i po dva i po groša. Za te novce bolje se ništa nije moglo ni dobiti. Slabo ekonomsko stanje i narodnu štedljivost u to doba vidimo i po velikoj rasprostranjenosti, u selima i crkvama, jeftinih grčkih gravura iz XVIII veka, često proste ili kolorisane, štampane u Veneciji.

U ovim crkvama nailazimo često na ikone vrlo dobrog crteža, proporcionalnih oblika, ali su likovi rustični. Mnoge su obnavljanjem iskvarene, vremenom izbledele, nagrizene i upropaćene. Na dobrom smo tragu jednom čitavom slikarskom centru i dosta rasprostranjenoj školi. Centar je Kostajnica. Vidimo iz zapisu XVIII veka gde zapisivač izričito veli da je nabavio ikonu iz Kostajnice, a isto dokazuju i carske dveri u Marićkoj. Tamo su poručivane i otuda nabavljane. U XIX veku je, sličan slučaj sa nekom novijom školom, čija ikonografska dela stalno sretamo po Bosanskoj Krajini. Te su dve škole pod uticajem ruskog ikonopisca i naše barokne ikonografije Vojvodine, Slavonije i Dalmacije. Očigledan je uticaj škole Simeona Baltića u Dubrovniku, a u XIX veku stoji pod uticajem prečanskog i zapadnog akademizma. Ovo, iako često sirovo, slikarstvo značajno je za proučavanje razvoja likovnih nastojanja i rada u Bosni, pa ga ne treba nikako mimoći.

RÉSUMÉ

LES EGLISES DE BOIS DE LA BOSNIE OCCIDENTALE

La Bosnie se range parmi les provinces yougoslaves les plus riches en forêts, et par conséquent les plus riches en constructions architecturales de bois, dans le passé, et actuellement. Ces constructions sont de forme et de qualité diverses, et répondent à des besoins divers; besoins séculiers et besoins du culte. L'architecture sacrée est caractérisée par le travail du matériau, par la construction, les formes et la décoration esthétiques.

Dans cette étude se trouvent groupées dix églises orthodoxes de la Bosnie occidentale, datant du XVIIIe et du XIXe siècle, et qui peuvent être ramenées à deux types de constructions de ce genre: le type plus ancien, plus simple et plus fruste, œuvre des artisans du milieu du XVIIIe siècle, et le type plus récent, plus développé, que nous devons aux artisans-contracteurs de la première moitié du XIXe siècle. Entre les deux se situe un style de transition, doté de certains apports nouveaux; et en dernier, le style de la seconde moitié du XIXe siècle; dimensions plus vastes, et recherches architecturales plus poussées. C'est ainsi que l'on peut suivre pendant 200—250 ans l'évolution des monuments de ce genre, et même reconstituer les formes plus anciennes. Toutes ces constructions sont en chêne d'excellente qualité. Celui-ci est habilement, savamment travaillé, et la construction est très soignée. Voici les principales caractéristiques de ces constructions: le type le plus ancien est de dimensions modestes, da base rectangulaire, et sans abside. L'ossature en est très simple, de grosses poutres équarries en constituant les murs. Le toit est haut et escarpé, arrondi aux angles, et prolongé très bas pour protéger l'édifice. Il est recouvert de rangées de (petites planchettes de bois qui l'enjolivent d'une décoration toute spéciale. L'intérieur com-

prend l'autel, la nef et le choeur. Les ouvertures sont petites et primitives, et l'obscurité règne. La décoration est très simple, de caractère folklorique. Le type plus récent est également plus massif, et de plus amples dimensions; là aussi la base est rectangulaire, l'abside presque toujours polygonale. Les murs sont faits de poutres massives soigneusement équarries et adroitement reliées. Le toit est le même que celui du type plus ancien. L'intérieur est divisé de la même manière, mais le plafond est en forme de voûte.

Dans certains cas, d'architecture plus évoluée, des colonnes de bois supportent la construction. Les ouvertures sont plus nombreuses, la décoration plus riche et plus soignée. Le type plus ancien, par son extérieur, rappelait le simples maisons de la région, mais le plus récent s'est inspiré des églises de pierre. Par leur répartition et disposition intérieures ces constructions répondaient entièrement à leur dessein aux besoins de l'époque. Jamais, ni dans l'ensemble ni dans les détails, le côté esthétique en tait négligé, en ce qui concerne les dimensions et proportions, aussi bien que la forme générale et la décoration. A cet égard les églises anciennes, bien que plus primitive par leur forme, sont beaucoup plus belles que les plus récentes: ces dernières sont de plus vastes dimension, mais la proportion et l'harmonie de leur formes en souffrent. Leurs grandes nefs sont froides et vides, et leurs larges plans monotones et sans vie.

A coté de l'histoire et de la description de chaque construction on trouve également dans cette étude des matériaux historiques et archéologiques: icônes, livres et objets anciens portant des inscriptions d'importance locale ou générale.